

ΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑΙ ΙΔΕΑΙ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΟΣ

Υ Π Ο
ΑΝΓΩΝΙΟΥ Κ. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ

1. Τὸ κοινωνικὸν τρίπτυχον τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Ὁ σύγχρονος πολιτισμὸς βασίζεται ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, τῆς ρωμαϊκῆς ὀργανωτικότητος καὶ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἀκριβὴς καὶ λεπτομερὴς γνῶσις τούτων ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν διὰ τὴν ὀρθὴν κατανόησιν τῶν συγχρόνων κοινωνικῶν προβλημάτων καὶ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος.

Τὸ Εὐαγγέλιον ὑπῆρξε μία βαθεῖα πνευματικὴ ἐπαναστατικὴ κίνησις, ἡ ὁποία ἤλλαξεν ἄρδην τὴν εἰκόνα τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου καὶ τῆς τότε κρατουμένης κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς τάξεως.

Βεβαίως ὁ χριστιανισμὸς δὲν προσέφερεν ὠλοκληρωμένον κοινωνικὸν σύστημα ἢ μεταρρυθμιστικὸν πρόγραμμα, διότι ἄλλος εἶναι ὁ προορισμὸς τοῦ ὡς θρησκείας. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ πνευματικὴ του παρουσία εἶναι τοιαύτη, ὥστε νὰ ἐπιδρῶ καὶ ἐπὶ ὀλοκλήρου τοῦ ἐξωθρησκευτικοῦ θὰ ἔλεγε κανεὶς βίου τοῦ ἀνθρώπου, ἐπὶ ὀλοκλήρου τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος.

Ἐδημιούργησε μίαν νέαν τοποθέτησιν τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τῆς φύσεως, ἔναντι τοῦ κόσμου, ἔναντι τοῦ ἑαυτοῦ του, ὅχι μόνον ἄγνωστον, ἀλλὰ καὶ ἐν πολλοῖς ἀδιανόητον, ριζοσπαστικῶς ἐπαναστατικὴν καὶ ἀνατρεπτικὴν διὰ τὸν παλαιὸν κόσμον τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ νέα αὕτη τοποθέτησις, τὸ νέον περιεχόμενον, ἐπέφερε μίαν σχετικότητα τῶν παλαιῶν μορφῶν καὶ θεσμῶν καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῶν λόγων τοῦ Ἰησοῦ, ὅτι «οὐδὲ βάλλουσιν οἶνον νέον εἰς παλαιούς»¹.

Ἡ βασικὴ ἴσως διαφορὰ τῶν προχριστιανικῶν θεσμῶν ἀπὸ τοὺς ἰδικούς μας εἶναι ἡ ἐπίσημος ὑπαρξις τῆς δουλείας. Ὅταν ὁμιλοῦμεν περὶ δημοκρατικῶν θεσμῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι οὗτοι ἰσχύουν μόνον διὰ τὴν μειοψηφίαν τῶν καλουμένων πολιτῶν, ἐνῶ μία μεγάλη μερὶς τοῦ λαοῦ, οἱ δοῦλοι, παρέμενον ἐκτὸς τῆς σφαίρας τοῦ δικαίου. Οἱ δοῦλοι ἦσαν οἱ ἄνθρωποι χωρὶς ἱστορίαν, χωρὶς ὄνομα καὶ χωρὶς δίκαιον.

1. Μαθθ. θ'. 17, Μάρκ. β'. 22, Λουκ. ε'. 37.

Ἦδη εἰς τὸν Ἰουδαϊσμόν, καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τὸ Δευτερονόμιον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, εὐρίσκομεν τὸ προανάκρουσμα τῆς χριστιανικῆς ἐπαναστάσεως ἐπὶ τοῦ τομέως τούτου. Τὸ Δευτερονόμιον καθιέρωσε δίκαιον καὶ ἠθικὴν ἐξαιρετικῶς ἀνθρωπιστικὴν² ἔναντι τῶν δούλων: ἀπαγορεύει τὴν σκληρότητα, — ἀκόμη καὶ πρὸς τὰ ζῶα! — καθιερώνει ἀρχὰς ἰσότητος καὶ ἐπιτάσσει περιοδικὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν δούλων³. Τοῦτο εἶναι λίαν σημαντικόν, ἐφ' ὅσον ἡ δουλεία καθίσταται πλέον πρόσκαιρον φαινόμενον.

Αἱ κυριώτεραι κοινωνικαὶ ἀρχαὶ τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι αἱ ἑξῆς:

1) «Οὐκ ἐν Ἰουδαίῳ, οὐδὲ Ἕλληνι, οὐκ ἐν δούλῳ ἢ ἐλεύθερῳ, οὐκ ἐν ἄρσενι ἢ θήλει» (Γαλ. γ'. 28) «Οὐ γὰρ ἔστι προσωποληψία παρὰ τῷ Θεῷ» (Ρωμ. β'. 11). Ἐπὶ τὸ ἀπλούστερον: διακήρυξις τῆς ἀπολύτου ἰσότητος μετὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀνατροπὴ τοῦ μέχρι τοῦδε κρατοῦντος κοινωνικοῦ καθεστῶτος, τὸ ὅποιον ἐστρέφετο περὶ τὸν ἄξονα τῆς οἰκογενείας, τῆς συγγενείας, τῆς φυλῆς τοῦ πατρίου ἐδάφους καὶ τῆς διακρίσεως μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων.

Ὅσον καὶ ἂν ἡ ἰσότης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων μᾶς φαίνεται ὑπόθεσις αὐτονόητος, ἃς μὴ λησμονῶμεν ὅτι ὑπάρχουν καὶ αὐτὴν τὴν στιγμὴν ἐξωχριστιανικαὶ κοινωνίαι, αἱ ὁποῖαι καὶ θεωρητικῶς θεμελιοῦνται ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀνισότητος, ὅπως λ.χ. ἡ Ἰνδικὴ κοινωνία μετὰ τὸ σύστημα τῶν λεγομένων «καστῶν». Τὸ δίκαιον καὶ ἡ ἠθικὴ διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν μένουσιν περιορισμένα πλέον εἰς μίαν πόλιν ἢ μίαν ὁμάδα, ἀλλὰ γίνονται οἰκουμενικά. Ἡ παραδοχὴ τοῦ χριστιανισμοῦ — ἀποκλείοντος τὴν ἰδέαν τῆς ἱεραρχίας τῶν θεῶν, ἡ ὁποία ἀντανακλωμένη εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν ἐδικαιολογεῖ τὸ καθεστῶς τῆς κάστας καὶ τὰς συνεπειὰς αὐτοῦ—, ὠδήγησεν ἀναποτρέπτως εἰς τὴν ἀναθεώρησιν τῶν θεσμῶν (ἀπώλεια σταθεροῦ ἰδεολογικοῦ θεμελίου). Ἡ νέα κοσμοθεωρία ἐχαρακτηρίζετο ἀπὸ πνεῦμα ἰσότητος, διότι ὅλα αἱ ψυχαὶ εἶναι κατ' αὐτὴν ἴσαι ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ.

Μία ἐπικίνδυνος ἐπιστροφὴ εἰς τὸ σύστημα τῆς ἀνισότητος ὑπῆρξεν ἐπὶ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους ἡ κίνησις τοῦ ἔθνικισμοῦ, ἡ ὁποία ἔχει τὸ αἷμα καὶ τὴν γῆν ὡς τὰ ὑψίστα σύμβολα αὐτῆς καὶ ἰδεώδη. Ταῦτα ἐκίνησαν ὡς γνωστὸν

2. Αἱ γενικώτεραι ἀνθρωπιστικαὶ διατάξεις τοῦ Δευτερονομίου ἴδτε ἐν Κεφ. ΚΔ' καὶ ΚΕ'.

3. Δευτερ. ΙΕ'. 12. Οἱ πτωχοὶ Ἰσραηλῖται ἀπαλλάσσονται τῆς ἰσοβίου δουλείας. (Πρβλ. καὶ Ἐξοδ. ΚΑ'. 2, Λευιτ. ΚΕ'. 39). Ἐπὶ πλέον δὲ τούτου ὑποχρεοῦται ὁ ἀπελευθερωθὲν κύριος νὰ προσφέρῃ εἰς τὸν ἐλευθερούμενον δούλον μίαν οἰκονομικὴν ὑποδομήν, ὥστε νὰ δυναθῇ νὰ δημιουργήσῃ τὴν ζωὴν του: «ἐφόδιον ἐφοδιάσεις αὐτὸν ἀπὸ τῶν προβάτων σου καὶ ἀπὸ τοῦ σίτου σου καὶ ἀπὸ τοῦ οἴνου σου» (Δευτ. ΙΕ'. 14).

καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας μας τὸν χιτλερικὸν φασισμόν εἰς τὴν καταστρεπτικὴν πορείαν του· ταῦτα προσδιορίζουν καὶ τὰς δυστυχῶς μέχρι σήμερον ὑφισταμένας φυλετικὰς διακρίσεις. Ἄλλὰ τὰ στοιχεῖα ταῦτα αἰσθανόμεθα σήμερον ὡς παρεμποδίζοντα τὸν ὀμαλὸν ρυθμὸν κοινωνικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ βίου καὶ δὲν τὰ υἰοθετοῦμεν, κοσμοθεωριακῶς τοῦλάχιστον.

2) «Ὁ φιλῶν πατέρα ἢ μητέρα ὑπὲρ ἐμὲ οὐκ ἔστι μου ἄξιος». (Ματθ. ι'. 37. Λουκ. ιδ'. 26).

Τὸ κήρυγμα αὐτὸ ἤχεϊ παραδόξως διὰ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸν πολιτιστικὸν κύκλον, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, θεοποιεῖ τὴν οἰκογενειακὴν ἐστίαν. Ἄλλὰ τὸ ἀνατρεπτικὸν στοιχεῖον τοῦ χριστιανισμοῦ ἐγκριεῖται ἀκριβῶς εἰς τὴν ἐκκοσμίκευσιν καὶ ἀπομύθηυσιν τόσον τῆς φύσεως, ὅσον καὶ τῶν σχετικοποιηθέντων κοινωνικῶν θεσμῶν, τῶν ὁποίων καταδεικνύονται τὰ ὄρια. Οἱ θεοὶ τῆς φύσεως, τῆς φυλῆς, τῆς οἰκογενείας, τῆς πόλεως ἐξεθρονίσθησαν, τὸ δὲ πνεῦμα ἐπεκράτησε τοῦ αἵματος. Τὰ μοναστικά πλήθη, τὰ ὁποῖα ἐγκαταλείπουν οἰκείους καὶ οἰκεῖα διὰ νὰ συμπήξουν μίαν πνευματικὴν κοινωνίαν καὶ τὸ «νέφος τῶν μαρτύρων» ἀποτελοῦν τὴν ὑψίστην ἔκφρασιν σχετικοποιήσεως τῆς δυνάμεως τοῦ αἵματος καὶ τῆς οἰκογενειακῆς ἐστίας. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος δὲν ἀπευθύνεται πρὸς τοὺς ἀδελφούς του τοὺς κατὰ σάρκα, πρὸς τοὺς Ἰουδαίους, παρ' ὅτι ἐπεθύμει καὶ νὰ θυσιασθῇ πρὸς χάριν ἢ τῶν⁴, ἀλλὰ πρὸς τὴν πνευματικὴν του οἰκογένειαν ἐξ ἔθνῶν.

Ὁ οἰκουμενικὸς χαρακτήρ τοῦ χριστιανισμοῦ σχετικοποιεῖ τὸν παράγοντα πάτριος γῆ καὶ καταγωγῆ καὶ διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ δημιουργεῖ τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν σημερινὴν ἀνοικτὴν τοποθέτησιν ἀνεκτικότητος ἔναντι τῶν διαφόρων σκεπτομένων λαῶν καὶ πολιτισμῶν. Ἡ οἰκογένεια καὶ τὸ ἔθνος δὲν κατηργήθησαν ὡς θεσμοί, ἀλλ' ἀποκατεστάθησαν ἐντὸς εὐρυτέρου πνευματικοῦ ὄλου καὶ ἔπαυσαν ν' ἀποτελοῦν ἀπολύτους μορφάς.

3) «Ἐν τούτῳ γινώσκονται πάντες ὅτι ἐμοὶ μαθηταὶ ἐστέ, ἐὰν ἀγάπην ἔχητε ἐν ἀλλήλοις». (Ἰωάν. ιγ' 35). Ἡ κατηγορία τῆς ἀγάπης καὶ τοῦ πλησίον εἰσάγονται διὰ πρώτην φοράν εἰς τὴν πνευματικὴν καὶ κοινωνικὴν ἱστορίαν τῆς ἀνθρωπότητος. Φυσικὰ ἢ ἔννοια τοῦ πλησίον προϋπῆρχεν εἰς τὸν Μωσαϊκὸν νόμον καὶ τὴν Ἰουδαϊκὴν θρησκείαν. Ἄλλὰ πλησίον ἐκεῖ καλεῖται ὁ συγγενής, ὁ ὁμοεθνής, ὁ ὁμόδοξος καὶ ὁμόθρησκος, ἐνῶ οἱ λοιποὶ καλοῦνται ξένοι, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἔθρου. Ἀκόμη καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα ὁ μέγας θεωρητικὸς τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ὁ Μωϋσῆς Μαϊμονίδης, γράφει ὅτι ὁ Ἰουδαῖος, ὁ ὁποῖος φονεῖ ἀλλοεθνή, δὲν θὰ πρέπει νὰ εἰσαγῆται εἰς δικαστήριον καὶ νὰ καταδικάζεται εἰς θάνατον, ἐφ' ὅσον ὁ μὴ Ἰουδαῖος δὲν εἶναι πλησίον. Τὰ αὐτὰ ἰσχύουν καὶ διὰ

4. Ρωμ. θ'. 3.

τὸν Ἑλληνικὸν καὶ Ῥωμαϊκὸν κόσμον, ὅπου ὁ ξένος εἶναι ἀνάγκη νὰ προστατεύηται ἀπὸ τὸν ξένιον Θεόν, διότι κατ' ἀρχὴν διώκεται. Ὁ Τάκιτος λέγει ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς καὶ ὁμοθενεῖς μας, τοὺς ἄλλους πρέπει νὰ τοὺς μισῶμεν: «adversus omnes alios hostile odium», «κατὰ πάντων τῶν λοιπῶν ἐχθρικὸν μῖσος». Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Χριστὸς εἰς τὴν ἐπὶ τοῦ ὄρους ὀμιλίαν του λέγει: «Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη, ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου καὶ μισήσεις τὸν ἐχθρόν σου» (Ματθ. ε' 43). Ἐδῶ ἀκριβῶς ἀντιπαραθέτει ὁ Ἰησοῦς τὴν ἰδικήν του πρωτάκουστον καὶ ἐπαναστατικὴν διδασκαλίαν: «Ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν, ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν, εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους ὑμᾶς, καλῶς ποιεῖτε τοῖς μισοῦσιν ὑμᾶς καὶ προσεύχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων ὑμᾶς καὶ διωκόντων ὑμᾶς» (Ματθ. ε' 44). Ἡ κατηγορία τοῦ πλησίον διευρύνεται μέχρι σημείου ἀνατροπῆς αὐτῆς. Ὡς πλησίον ἀναγνωρίζεται ὁ ἐχθρός, ὁ ἑτεροφρονῶν, ὁ ἄλλοεθνής, ὁ ἄγνωστος. Αὐτὸς δὲ ὁ «πλησίον» πρέπει νὰ ἀγαπᾶται ἀπὸ ἡμᾶς τόσο, ὅσον καὶ ὁ ἑαυτὸς μας.

Εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ ἐπέρχεται καὶ δευτέρα ἐπαναστατικὴ ἀνατροπὴ τῆς κατηγορίας τῆς ἀγάπης. Τὸ πρᾶγμα ἀγάπη, ἢ μᾶλλον στοιχεῖα τῆς ἐννοίας, τὴν ὁποίαν ἡμεῖς σήμερον καλοῦμεν ἀγάπην, ὑπάρχουν καὶ εἰς τὸν προχριστιανικὸν ἑλληνικὸν κόσμον. Ἐνταῦθα ἀνήκει ἡ «εὐνοια» τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ἡ «φιλότης» τοῦ Ἐμπεδοκλέους· ἀλλὰ ἡ ἔκτασις, τὴν ὁποίαν λαμβάνει διὰ τοῦ νέου ὄρου «πλησίον», καὶ τὸ βάθος, τὸ ὁποῖον τὴν ἀποκαλύπτει θεμελιουμένην ὀντολογικῶς εἰς αὐτὸν τὸν Θεόν, ὁ Ὅποῖος εἶναι ἀγάπη, καθιστοῦν τὴν ἐντολὴν πράγματι νέαν καὶ πρωτάκουστον: «ἐντολὴν καινὴν δίδωμι ὑμῖν, ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους» (Ἰωάν. ιγ' 34). Ἄλλο ὅτι καὶ σήμερον, μετὰ παρέλευσιν 2.000 ἐτῶν καὶ μετὰ τοσαύτην ἐπιστημονικὴν, κοινωνικὴν, ἐκπολιτιστικὴν καὶ καθόλου πνευματικὴν πρόοδον, ἡ ἐντολὴ αὕτη δὲν κατέστη δυνατὸν νὰ ἐφαρμοσθῇ καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ πλάτος. Ἄρκει νὰ ἀναφερθῇ κανεὶς μόνον εἰς τὰς φυλετικὰς διακρίσεις, τὴν ἀξιοκατάκριτον τοποθέτησιν τῶν πεπολιτισμένων λευκῶν ἔναντι ἐκατομμυρίων ἀνθρώπων, τῶν ὁποίων τὰ δίκαια καταπατοῦνται καὶ οἱ ὁποῖοι τυγχάνουν ἀχαρκτηρίστου μεταχειρίσεως, ἀπλῶς καὶ μόνον διότι ὁ Θεὸς ἠθέλησε νὰ ἔχουν μαύρην ἐπιδερμίδα. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰς ἐθνικὰς διακρίσεις καὶ τὴν κρατοῦσαν φανατικὴν καὶ ἀγεφύρωτον θρησκευτικὴν ἀδιαλλαξίαν. Μισοῦμεν ἀνθρώπους, διότι ἐγεννήθησαν ἀπὸ γονεῖς ἀνήκοντας εἰς ἄλλην θρησκείαν ἢ ὁμολογιακὴν κατεύθυνσιν. Ἄλλ' ἡ ἀγάπη ἀποτελεῖ τὸ κριτήριον τῆς ἀνωτερότητός μας. Ὁ βαθμὸς τῆς ἀγάπης μας ἀποκαλύπτει τὸν βαθμὸν «ἀνθρωπιᾶς» μας καὶ δυστυχῶς τὸ θερμομέτρον τῆς ἀγάπης κατέρχεται διαρκῶς εἰς τὸν κοινωνικὸν ὄργανισμὸν.

Ὡς πρὸς τὴν Διακλήρουξιν τῆς ἀπολύτου ἰσότητος μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν κατάργησιν τοῦ συστήματος τῶν καστῶν, τῆς δουλείας ἢ καὶ παντὸς ἄλλου εἶδους διακρίσεων μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν κοινωνιῶν, ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν τὰ ἀκόλουθα:

Βεβαίως ἡ ἀρχὴ αὕτη δὲν ὑπῆρξε μόνον ἐπαναστατικὴ, ἀλλὰ καί, ὡς στρεφομένη ἐναντίον συμφερόντων καὶ ἐγωϊστικῶν, ἐθνικιστικῶν κ.λ.π. τάσεων, ἐκ τῶν πλέον δυσεφαρμόστων κοινωνικῶν ἀρχῶν. Ὑπῆρξεν ἡ ἀρχή, τὴν ὁποίαν πολλακίς οἱ Χριστιανοὶ ἐπρόδωσαν, ὥστε καὶ σήμερον ἀκόμη, μετὰ παρέλευσιν 2.000 ἐτῶν, νὰ ὑπάρχουν χριστιανικοὶ λαοὶ, οἱ ὁποῖοι διχάζονται ἔνεκα ἐθνικιστικῶν ἢ φυλετικῶν διακρίσεων. Ἡ ἐπικράτησις αὐτῶν ἀποτελεῖ ὀπισθοδρομικότητα ἐπικίνδυνον διὰ τὸν κοινωνικὸν βίον καὶ τὴν εἰρήνην τοῦ κόσμου καὶ παρεμποδίζει σοβαρῶς τὸν ὁμαλὸν ρυθμὸν ἀναπτύξεως τοῦ πολιτισμοῦ.

2. Πατερικὴ Περίοδος: Ἡ σύνθεσις τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου.

α. Γενικά.

Οἱ πρῶτοι χριστιανικοὶ χρόνοι διείποντο ὑπὸ ἰσχυροῦ ἐσχατολογικοῦ πνεύματος καὶ διὰ τοῦτο ἡ θέσις τῆς χριστιανικῆς σκέψεως ἐναντι τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων ἦτο ἄρνησις ἢ ἀδιαφορία, ἐφ' ὅσον τὴν παροῦσαν ζωὴν ἐχαρακτήριζεν ἡ προσωρινότης. «Τὰ ἄνω φρονεῖν» καὶ «τὰ ἄνω ζητεῖν»⁵ ὠφείλον οἱ χριστιανοὶ κατὰ τὸν Ἀπόστολον Παῦλον. «Οὐκ ἔχομεν ὧδε μένουσαν πόλιν, ἀλλὰ τὴν μέλλουσαν ἐπιζητοῦμεν»⁶.

Ὅταν αἱ ἐνθουσιαστικαὶ καὶ ἐσχατολογικαὶ αὐτὰ τάσεις ἤρχισαν βαθμηδὸν νὰ ὑποχωροῦν, τότε ἐπεζητήθη ἡ ζεῦξις τῆς ἀποστάσεως μεταξὺ χριστιανισμοῦ καὶ κόσμου, μεταξὺ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς διαμορφουμένης θεολογίας, διὰ τῆς χρησιμοποίησεως τῆς πρώτης ὡς τοῦ κατ' ἐξοχὴν προσφερομένου ὄργανου πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ συστηματικὴν ἐκθεσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τότε ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς Ἰουστίνος, διατηρῶν τὸν φιλοσοφικὸν τρίβωνα, προσέρχεται εἰς τὸν χριστιανισμὸν καὶ ἀνοίγει χριστιανικὴν φιλοσοφικὴν σχολήν, ἐπιζητῶν τὴν ὑποκατάστασιν τῆς παλαιᾶς δὲ τῆς νέας φιλοσοφίας καὶ ἀναπτύσσει τὴν περὶ σπερματικοῦ λόγου θεωρίαν του. Ἐξ ἄλλου ἡ Κατηχητικὴ Σχολὴ τῆς Ἀντιοχείας ἐπιχειρεῖ μὲ τὸν Πάνταϊνον, τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρείας καὶ τὸν Ὠριγένη μίαν θαυμασίαν σύνθεσιν χριστιανικοῦ καὶ ἐλληνικοῦ πνεύματος, ἐνῶ οἱ τρεῖς Καππαδόκαι Ἱεράρχαι σπουδάζουν εἰς Ἀθήνας, χρησιμοποιοῦν τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν φιλοσοφίαν διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας των καὶ ὁ Μέγας Βασίλειος ἀπευθύνει πρὸς τοὺς χριστιανούς νέους ἰδιαιτέραν μελέτην, ἡ ὁποδεικνύων εἰς αὐτοὺς «πῶς ἂν ἐξ ἐλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων».

Ἄλλ' ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος σφραγίζει οὐσιαστικῶς τὴν ἐλληνοχριστιανικὴν σύνθεσιν καὶ προσφέρει εἰς αὐτὴν τὸ θεωρητικὸν ὑπόβαθρον, εἶναι ὁ Ἱερός Αὐ-

5. Κολοσ. γ'. 1-2.

6. Ἐβρ. ιγ'. 14.

γουστίνος, ἡ ἀρχὴ τοῦ ὁποίου: «intellige ut credas, crede ut intelligas»⁷ — γίνωσκε διὰ νὰ πιστεύης, πίστευε διὰ νὰ γινώσκῃς— πρόκειται νὰ ἐπιδράσῃ προσδιοριστικῶς ἐπὶ ὀλοκλήρου τῆς ἱστορίας τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν μας.

Ἡ ἐπικράτησις τῆς ἀρχῆς αὐτῆς τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου ἀποτελεῖ τὴν ἑναρξιν μιᾶς παλινδρομήσεως εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας: ἐνῶ ἀκριβῶς κατὰ τὴν κλασσικὴν περίοδον τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀφετηρία εἶναι ὁ κλονισμὸς τοῦ μύθου, ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῆς ὁδοῦ τῶν πρώτων «θεολογησάντων» καὶ ἡ διὰ μόνου τοῦ λόγου ἀναζήτησις τῶν ἀρχῶν καὶ τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ φιλοσοφία συνδέεται τώρα καὶ πάλιν στενῶς μετὰ τῆς θρησκείας, ἵνα καταστῇ βαθμηδὸν καὶ καθ' ὅλον τὸν Μεσαίωνα *ancilla theologiae*, θεραπαινὶς τῆς θεολογικῆς σκέψεως.

Ἡ σύνθεσις αὕτη παρενοήθη. Κατηγορήθη ἡ φιλοσοφία ὡς ὑποδουλωθεῖσα πλήρως εἰς τὰς θεολογικὰς προϋποθέσεις καὶ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον νοθεύσασα τὴν οὐσίαν της. Ἀλλὰ ἡ κρίσις αὕτη δὲν εἶναι ὀρθή, βασιζέται δὲ ἐπὶ μιᾶς ἄλλης πλάνης: τῆς πίστεως εἰς τὴν δυνατότητα μιᾶς ἀπροκαταλήπτως καὶ ἄνευ προϋποθέσεων στοχαζομένης φιλοσοφίας ριζοσπαστικοῦ προβληματισμοῦ. Ἡ σημασία ὅμως τῆς τοιαύτης ζεύξεως: πίστεως καὶ γνώσεως, θρησκείας καὶ ἐπιστήμης, θεολογίας καὶ φιλοσοφίας εἶναι κοσμοϊστορικὴ διότι:

1. Μετέβαλε τὴν πίστιν εἰς θεολογικὴν ἐπιστήμην, τὸ κήρυγμα εἰς διδασκαλίαν καὶ πατερικὴν φιλολογίαν, τὸν χριστιανισμὸν εἰς πολιτιστικὸν παράγοντα πρώτου μεγέθους.

2. Χωρὶς νὰ νοθεύσῃ τὸ παράπαν τὴν οὐσίαν τῆς φιλοσοφίας ἢ νὰ περιορίσῃ τὴν ἐλευθερίαν τῆς σκέψεως, κατώρθωσε διὰ πρώτην, καὶ ἴσως μοναδικήν, φοράν εἰς τὴν ἱστορίαν νὰ προσφέρῃ μίαν ἰδεολογικὴν, κοσμοθεωριακὴν καὶ βιοθεωριακὴν ἐνότητα εἰς τὸν κόσμον. Ἡ συνένωσις θεολογίας καὶ φιλοσοφίας ἀποτελεῖ τὴν ὑψίστην ἔκφρασιν τῆς κατὰ τοὺς μέσους χρόνους βιουμένης καθολικῆς ἐκτάσεως πνευματικῆς ἐνότητος τοῦ κόσμου. Οὐδέποτε ἄλλωτε κατενοήθη καὶ ἐβιώθη τόσον ἐντόνως ἡ τάξις καὶ ἡ ἁρμονία τοῦ Κόσμου, ἡ σύμπτωσις τῶν πνευμάτων κατὰ τὴν ἀπάντησιν τῶν προβλημάτων περὶ Θεοῦ, καταγωγῆς τοῦ κόσμου, νοήματος καὶ ἀξίας τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, θέσεως αὐτοῦ ἐν τῷ Σύμπαντι, περὶ δικαίου, ἀθανασίας, ἐξουσίας κ.λ.π. «Ἐνότης καὶ τάξις εἶναι τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς», παρατηρεῖ ὁ ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας Hirschberger⁸. Ἐνῶ οἱ Νεοὶ Χρόνοι προβληματίζονται προσπαθοῦντες νὰ ἐρμηνεύσουν πῶς προέκυψαν ὁ νόμος καὶ ἡ τάξις, ὁ Μεσαίων ἐκλαμβάνει ταῦτα ὡς

7. Augustinus, Sermo 43, C7, N. 9.

8. Johannes Hirschberger, Geschichte der Philosophie Bd. 1 Altertum und Mittelalter, Verlag Herder, Freiburg ³1957. σ. 280.

κάτι αὐτονοήτως ὑπάρχον καὶ ὡς πρόβλημά του ἔχει μόνον, πῶς δύναται νὰ μελετήσῃ καὶ νὰ γνωρίσῃ καὶ νὰ συμμορφωθῇ κανεὶς πρὸς τὴν τάξιν αὐτήν⁹. Ἡ ἐνότῃς αὕτη θὰ ἦτο ἀδιανόητος ἄνευ τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, τὸ ὅποῖον ἐκ τῆς φύσεως αὐτοῦ εἶναι καθολικὸν καὶ ἀπόλυτον, ἀποτελεῖ δὲ ἔμπρακτον ἐφαρμογὴν τοῦ Κυριακοῦ Λογίου «ἐγὼ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ»¹⁰.

3. Ἄλλ' ἡ σημασία τῆς συνθέσεως ταύτης ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ ἰδικὸν μας πρόβλημα ἔγκειται ἐν τούτῳ: ὅτι διὰ ταύτης ὁ Χριστιανισμὸς ἐπανετοποθετεῖτο, καὶ μάλιστα θετικῶς τὴν φορὰν αὐτήν, ἔναντι τοῦ κόσμου· κατέφασκε τὸν κόσμον καὶ μάλιστα ἐδέχετο καὶ ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι ἀπὸ τὴν Στοάν, τὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς Νεοπλατωνικούς. Ἡ πλατωνικὴ ἐπίδρασις, ἰδίᾳ ἐπὶ πρακτικοῦ καὶ ἠθικοῦ πεδίου, θὰ φθάσῃ μέχρι τοῦ σημείου νὰ θεωρηθῇ ὁ Σωκράτης ὡς πρὸ Χριστοῦ ἅγιος καὶ νὰ ἀναφωνήσῃ ὁ Ἐρασμος τὸ περίφημον: «sancte Socrates, ora pro nobis». Ἡ πλατωνικὴ καὶ ἡ στωϊκὴ ἠθικὴ ἐθεωρήθησαν ὡς προβαθμίδες διὰ τὸν χριστιανικὸν τρόπον ζωῆς. Ὁ Πλάτων ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον νὰ ὁμοιάσῃ τὸν Θεόν· ἀλλὰ καὶ ἡ Ἁγία Γραφὴ παραγγέλλει: «ἔσεσθε τέλειοι, ὡς ὁ πατὴρ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς τέλειος ἐστίν». Ὁ ὀρθὸς λόγος τῆς Στοᾶς παραλληλίζεται πρὸς τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ. Ὁ στωϊκὸς ὅρος «συνειδησις» υἰοθετεῖται ὁμοίως ὑπὸ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων.

β. Ἡ «Πολιτεία τοῦ Θεοῦ».

Ὁ κατ' ἐξοχὴν ἐκπρόσωπος τῶν νέων τούτων κοινωνικῶν ἰδεῶν εἶναι ὁ Ἱερὸς Αὐγουστίνος, γεννηθεὶς ἐν Ταγάστη τῆς Νουμιδίας τῷ 354, ὑπὸ πατρός μὲν ἔθνικοῦ μητρὸς δὲ χριστιανῆς. Ἀνήσυχος καὶ φιλόδοξος φύσις, ἐστράφη πρὸς τὴν ρητορικὴν, ἐνῶ ὁ ζωντανὸς χαρακτήρ του τὸν ὠδήγησεν εἰς πολλὰς νεανικὰς περιπετείας¹². Τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ἤνοιξεν εἰς αὐτὸν ἡ μελέτη τοῦ «Hortensius» τοῦ Κικέρωνος¹³, ἔργου προτρεπτικοῦ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν. Μετὰ πολλὰς περιπετείας καὶ εἰς τὰ θέματα τῆς θρησκευτικῆς

9. Πρβλ. ἔ.δ. σ. 280.

10. Ἰωάν. ιδ'. 6.

11. Ματθ. ια'. 48.

12. Περὶ τοῦ νεανικοῦ βίου τοῦ Αὐγουστίνου, ἰδέ: Conf. II, 2, IV, 2, VI, 11-16 καὶ J. O. Meara: The young Augustine, London 1954, σελ. 47 ἔξ.

13. Πρβλ. Conf. III, 4. Johannes Stroux, Augustinus und Ciceros Hortensius. Festschrift für Richard Reizenstein, Berlin-Leipzig 1931, σ. 106-118. Ἡ μελέτη αὕτη τοῦ Κικέρωνος δὲν σφίζεται.

του τοποθετήσεως ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πίστιν τῆς Ἐκκλησίας¹⁴, βαπτισθεὶς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ἀμβροσίου Μεδιολάνων τῷ 387, καρεὶς μοναχὸς καὶ εἶτα γενόμενος πρεσβύτερος καὶ ἐπίσκοπος Ἰππῶνος τῆς Βορείου Ἀφρικῆς. Ἀπέθανε τῷ 430 κατὰ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως του ὑπὸ τῶν Βανδάλων¹⁵.

Τὸ κυριώτερον κοινωνικοφιλοσοφικὸν ἔργον του εἶναι τὸ «Περὶ τῆς Πολιτείας τοῦ Θεοῦ», «De civitate Dei», τὸ ὁποῖον ἐπὶ 13 ἔτη συνέγραφε. Εἰς τὸ ἔργον αὐτὸ φαίνεται ἡ ἐπίδρασις, ἀλλὰ καὶ ἡ διάκρισις ἀπὸ τὰς ἀναλόγους διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Ἡ σημασία τοῦ ἔργου τούτου εἶναι τεραστία, καθ' ὅσον μᾶς προσφέρει μίαν σύνθεσιν ὁλοκλήρου τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀρχαϊότητος καὶ μίαν καθολικὴν καὶ φιλοσοφημένην ἄποψιν τῆς ἱστορίας τῆς Ρώμης. Ὁμοίως διότι μᾶς χειραγωγεῖ καὶ μᾶς ἀποκαλύπτει τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἐπραγματοποιήθη ἡ σύνθεσις ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ χριστιανικοῦ πνεύματος. Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸ τελευταῖον μέγα ἔργον ρωμαίου συγγραφέως καί, ἀπὸ πλευρᾶς ἐπιδράσεως ἐπὶ τῆς κοινωνικῆς θεολογίας καὶ θεολογίας τῆς ἱστορίας, τὸ πρῶτον μέγα ἔργον χριστιανοῦ συγγραφέως. Ἀπετέλει τὸ προσφιλὲς ἀνάγνωσμα τοῦ Καρλομάγνου· ἀπὸ αὐτὴν ἠντηλήσεν ὁ Γερμανὸς Αὐτοκράτωρ τὰ δόγματα, τὰ ὁποῖα ἐδέσποσαν εἰς τὴν πολιτικὴν του, διὰ νὰ μορφοποιήσων ἐν συνεχείᾳ ὁλόκληρον τὸν πολιτικὸν βίον τῆς Εὐρώπης. Πολλὰ κοινωνιολογικὰ καὶ νομικὰ ἀπόψεις τοῦ Αὐγουστίνου, ὡς λ.χ. ἡ διδασκαλία του περὶ φυσικοῦ δικαίου, περὶ νομιμότητος τῆς ἐξουσίας, περὶ φυσικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, περὶ προελεύσεως τῆς κυβερνητικῆς ἐπιβολῆς, περὶ δικαίου νόμου κλπ., διεδραμάτισαν σπουδαῖον ρόλον εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν ἱστορίαν τῆς Εὐρώπης καὶ προσδιορίζουν ἐν πολλοῖς καὶ τὸν πολιτικοκοινωνικὸν καὶ πνευματικὸν κόσμον τῆς σήμερον.

Πρὸς κατανόησιν τοῦ ἔργου τούτου πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν ἅψ' ἑνὸς μὲν ὅτι ἡ σύνθεσις χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ φιλοσοφίας εἶναι ἀκόμη ἀτελής, ἅψ' ἑτέρου δὲ ὅτι συγγράφεται εἰς μίαν ἐξόχως ἀνήσυχον καὶ δραματικὴν περίοδον. Ἡ Ρώμη ἔχει καταληφθῆ ἀπὸ τὸν Ἀλάριχον (410). Ἡ πτώσις καὶ καταστροφή τῆς πόλεως, ἡ ὁποία ἐπὶ τόσους αἰῶνας ὑπῆρξεν ἡ πρωτεύουσα τοῦ κόσμου, προὐκάλεσε βαθεῖαν συγκίνησιν. Οἱ χριστιανοὶ εἶχον συνηθίσει νὰ ταυτίζων τὴν σωτηρίαν τοῦ χριστιανισμοῦ μὲ τὴν σωτηρίαν τῆς Ρώμης. Ὁ ἅγιος Ἰερώνυμος ἀγωνιωδῶς ἐρωτᾷ: «Quid salvum erit, cum Roma

14. Τὸ δράμα τῆς μεταστροφῆς του εἰς τὸν χριστιανισμόν, τὸν ὁποῖον κατ' ἀρχὰς περιεφρόνει ὡς θρησκείαν τῶν ἀπαιδευτῶν, περιγράφει ὁ Αὐγουστίνος εἰς τὰ Soliloquia, τὰ ὁποῖα συνέγραψεν ὀλίγον πρὸ τῆς βαπτίσεώς του (χειμῶν 386/387). Ὁ πόθος του εἶναι νὰ γνωρίσῃ τὸν θεὸν καὶ τὴν ψυχὴν: «Deum et animam scire cupio. Nihil plus? Nihil omnino» (Soliloquia I, 2).

15. Περὶ τοῦ βίου τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου πέραν τῶν «Ἐξομολογήσεων» (397) μᾶς πληροφορεῖ καὶ ὁ ἐπίσκοπος Possidius εἰς τὸ «Vita Sancti Augustini» (Mg. PL 32), ὅστις μᾶς προσφέρει καὶ τὴν ἀρχαιότεραν βιογραφίαν τοῦ πατρὸς.

perit?)). Ἐξ ἄλλου οἱ εἰδωλολάτραι ἐστράφησαν ἐναντίον τῶν χριστιανῶν λέγοντες, ὅτι ἡ Ρώμη κατεστράφη, διότι ἐγκατέλιπε τοὺς παλαιούς θεούς της, οἱ ὅποιοι τὴν ἐπροστάτευον, καὶ υἰοθέτησε νέαν πίστιν. Ὁ Αὐγουστῖνος παρακινούμενος ὑπὸ τῶν φίλων του συγγράφει τὸ ἔργον, φέρει δὲ τοῦτο χαρακτηῖρα ἀπολογητικὸν καὶ συγχρόνως ἀποτελεῖ φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας. Θέλει νὰ ἀνατρέψῃ τὴν γνώμην ἐκείνων, οἱ ὅποιοι κατηγοροῦν τὸν χριστιανισμόν ὡς ὑπαίτιον τῆς καταστροφῆς τῆς Ρώμης καὶ πιστεύουν ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη εὐτυχία («*res humanae prosperari*») συμβαδίζει μὲ τὴν λατρείαν τῶν παλαιῶν θεῶν («*cultus deorum*»). Ἡ ἀνθρωπίνη εὐτυχία οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει μὲ τὴν θρησκείαν ἢ τὴν ἠθικότητα τοῦ βίου, ἐνῶ τὴν ἱστορίαν διέπει θεῖον νόημα¹⁶. Ἡ σημαντικὴ θέσις τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ὅστις εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο καταπολεμεῖ τὸν μέγαν διδάσκαλον τῆς Ρώμης Varro¹⁷, εἶναι ἡ διέκρισις μεταξὺ θρησκείας καὶ πόλεως, αἱ ὅποια εἰς τὸν ἔθνισμόν ταυτίζονται. Ὁ χριστιανικὸς Θεὸς εἶναι ἀνεξάρτητος τῆς ἀρχαίας ἐνδοκοσμιότητος καὶ τῆς Civitas, διὸ καὶ εἶναι ὁ μόνος Θεός, ὁποῖος δύναται νὰ «ιδρύσῃ» πράγματι πόλιν. Ὁ Θεὸς οὗτος δὲν εἶναι ἐνδοκόσμιος καὶ ἐνδοῖστορικὸς σωτήρ, ὥστε καὶ ἡ καταστροφή τῶν γῆινων πόλεων καὶ βασιλείων δὲν πρέπει νὰ θορυβῇ τόσον πολὺ τοὺς χριστιανούς, οἱ ὅποιοι πορεύονται πρὸς τὴν οὐράνιον βασιλείαν. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου χάνει τὸ ἔρεισμά της ἡ πολιτικὴ Θεολογία, ἡ ὁποία συνέδεε τὴν Civitas Romana μὲ τὴν Civitas Christiana.

Τὸ μεταφυσικὸν πλαίσιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἀναπτύσσεται ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία τοῦ Αὐγουστίνου, εἶναι ἡ παραδοχὴ δύο πολιτειῶν: τῆς πολιτείας τοῦ Θεοῦ (Civitas Dei) καὶ τῆς πολιτείας τοῦ Διαβόλου (Civitas Diaboli). Πρωταρχικῶς ὑφίστατο μόνον ἡ «Πολιτεία τοῦ Θεοῦ», τὴν ὁποίαν συναπετέλουν τὰ ἀγγελικὰ πνεύματα, τὰ ὁποῖα ὕμνου καὶ ἐδοξολογοῦν τὸν Θεόν. Εἰς ἀριθμὸς τούτων «ἔπεσε» διὰ τῆς ἁμαρτίας καὶ ἀπετέλεσε τὴν Πολιτείαν τοῦ Διαβόλου μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Lucifer, τὸν Ἐωσφόρον. Ὁ Θεὸς ἠθέλησε νὰ συμπληρώσῃ τὸν ἀριθμὸν τῶν πολιτῶν τῆς Civitas Dei καὶ ἐκλέγει ἕν' ἀριθμὸν ἀνθρώπων, τοὺς ὁποίους καὶ προορίζει μετὰ τὸν θάνατόν των νὰ γίνουν ἀποδεκτοὶ εἰς τὴν πολιτείαν του.

Ἡ μεταξὺ πολιτείας τοῦ Θεοῦ καὶ πολιτείας τοῦ Διαβόλου μεταφυσικὴ ἀντίθεσις δὲν θὰ πρέπει νὰ κατανοηθῇ ὡς μίᾳ θρησκευτικοφιλοσοφικῇ ἢ ἱστορικοφιλοσοφικῇ διαρχίᾳ. Καὶ ἡ Civitas Dei (coelestis) καὶ ἡ Civitas Diaboli (terrenna) ἔχουν μεταφυσικὴν τὴν προέλευσιν ἐκ τῆς κοσμικῆς διακρίσεως μεταξὺ ἀγγέλων καὶ δαιμόνων. Ἐντεῦθεν ἔχει τὴν ἀρχὴν του τὸ γῆινον δρᾶμα,

16. De civitate Dei I-V.

17. De civitate Dei VI 2-9. Ὁ Varro ὑπεστήριζε μίαν ἐξάρτησιν τῆς θρησκείας ἀπὸ τῆς Civitas. Ἡ θρησκεία δὲν ὠδήγει κατ' αὐτὸν πρὸς τὸν «ἀληθῆ Θεόν», ὁ ὁποῖος δὲν ὑπαισέρχεται εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ κόσμου καὶ κατ' ἄν τὸν τρόπον δὲν ἰδρύει πόλεις, δὲν ἰδρύει οὔτε καὶ θρησκείαν. Ὁ Αὐγουστῖνος προϋποθέτει τὴν Σάρκωσιν τοῦ Λόγου ἐν τῇ Ἱστορίᾳ.

τὸ ὁποῖον εὐρίσκει τὴν κοινωνικὴν ἔκφρασιν του εἰς τὴν Ἱστορίαν ἐν τῇ ἀποστάσει, ἥτις χωρίζει τὴν Δημιουργίαν ἀπὸ τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου, τὴν Ἐνανθρώπησιν ἀπὸ τῆς Δευτέρας Παρουσίας.

Παρ' ὅτι εἰς τὸν καθ' ἡμέραν βίον οἱ ἄνθρωποι οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν Civitas Dei εἶναι ἀναμειγμένοι με τοὺς ἀνθρώπους τῆς Civitas Diaboli, ἡ ἱστορία σφραγίζεται ἐκ τῆς ἀντιθέσεως ταύτης, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ νόημά της. Ἡ εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου ἔγκειται ἐπὶ τῆς γῆς μὲν εἰς τὴν ἐλπίδα, τὴν ὁποῖαν δίδει ἡ Ἐκκλησία, μεταθανάτιως δὲ εἰς τὴν fruitio Dei, τὴν θέαν καὶ ἀπόλαυσιν τοῦ Θεοῦ. Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν τέκνων τοῦ κόσμου ἔγκειται ἐν τούτῳ: τὰ τέκνα τοῦ κόσμου χρησιμοποιοῦν τὸν Θεόν, διὰ ν' ἀπολαύσουν τὸν κόσμον. Τὰ τέκνα τοῦ Θεοῦ χρησιμοποιοῦν τὸν κόσμον, διὰ ν' ἀπολαύσουν τὸν Θεόν. Τὸ ἀνάλογον τῆς Πολιτείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ἐνῶ ἡ Πολιτεία, τὸ Κράτος, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν Civitas Diaboli, με σκοπὸν τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν ἐν τῇ Κοινωνίᾳ. Ἡ διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ μὲν Civitas Dei καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἔχουσα ἐν οὐρανοῖς τὸ πολίτευμα αὐτῆς, αἰσθάνεται ξένη εἰς τὸν κόσμον, ἡ δὲ Civitas Diaboli εἶναι καθαρῶς terrena καὶ παραμένει ἀλυσσόδετος εἰς τὴν γῆν, μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης, καθ' ἣν θ' ἀναλυθῇ εἰς τὸ βασιλεῖον τῶν δαιμόνων.

Τὸ ὅτι τοῦτο οὕτως ἔχει διαφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ πολῖται τοῦ Κράτους ἐρίζουν μεταξὺ των κατὰ τὴν κατανομὴν τῶν ἀγαθῶν, ἀποδεικνύονται ἐγωῖσται καὶ ἄρπαγες, ζηλόφθονοι καὶ φιλήδονοι: διὰ τοῦτο οὐδέποτε εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπικρατήσῃ πραγματικὴ δικαιοσύνη μέσα εἰς τὰ πλαίσια τοῦ Κράτους, καθὼς καὶ ἀνάμεσα εἰς τὰ ἐπὶ μέρους Κράτη. Ἐριδες καὶ διενέξεις πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, πόλεμοι πρὸς τὸ ἐξωτερικόν θὰ κλυδωνίζουσιν τὴν ὑπαρξίν τῆς ἐγκοσμίου πολιτείας, ὡς ἔκφρασις τῆς ἀποστάσεως καὶ ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.

Ἡ δικαιοσύνη ὅμως εἶναι ἡ μόνη, ἥτις νομιμοποιεῖ τὴν ἐξουσίαν: «ἄνευ δικαιοσύνης τί εἶναι ὁ βασιλεὺς, εἰ μὴ ληστής κεκαλυμμένος ὑπὸ δόξης; Τί εἶναι τὸ βασιλεῖον, εἰ μὴ ἐν ἄντρον κλεπτῶν;» Ἡ δικαιοσύνη εἶναι διὰ τὸν Αὐγουστίνου μεταφυσικὸς κοινωνικὸς ὅρος. Ὅπως ἀκριβῶς εἰς τὴν «Πολιτείαν» τοῦ Πλάτωνος ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη δὲν ἔχει οἰκονομικὸν χαρακτῆρα καὶ δὲν ἐκφράζεται εἰς τὴν δικαίαν κατανομὴν τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ εἰς τὸ δικαίωμα καὶ τὴν δυνατότητα τῶν πολιτῶν νὰ συμμετέχουσιν εἰς τὴν διοίκησιν τῶν κοινῶν, κατὰ παρόμοιον τρόπον καὶ ἡ κοινωνικὴ δικαιοσύνη τοῦ Αὐγουστίνου εὐρίσκει τὴν ἔκφρασίν της εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀνθρώπων ὡς πολιτῶν τῆς πολιτείας τοῦ Θεοῦ.

Ἄλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἀρνεῖται ὁ Αὐγουστίνος τὴν σημασίαν τοῦ Κράτους; Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔχομεν μίαν ἀδυναμίαν καὶ ἔλλειψιν συνεπείας εἰς τὴν σκέψιν του, καθ' ὅσον συμβιβάζεται με τὴν ὑπαρξίν τοῦ ἀδίκου Κράτους, ἀγνωρίζων τὴν χρησιμότητά του, τόσον διὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν πολιτῶν, ὅσον

καὶ διὰ τὸ ὄφελος καὶ αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ὁ Αὐγουστίνος καθίσταται ἐπικούρειος. Διδάσκει τὴν «*χρησιν*» (*uti*) τοῦ Κράτους ἐκ μέρους τῶν χριστιανῶν. Ὁ Χριστιανὸς πρέπει νὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ νὰ ἐπωφεληθῇ ἀπὸ τὴν *Pax Romana*, ἀπὸ τὴν τάξιν καὶ ἀσφάλειαν, τὴν ὁποίαν παρέχει τὸ Κράτος, πρὸς ἐπιδιώξιν καλλιτέραν τῆς ψυχικῆς σωτηρίας του. Καὶ ὁ Ἐπίκουρος ἐδίδασκεν, ὅτι ὁ σοφὸς πρέπει νὰ χρησιμοποιήσῃ τὰ ἀπαραιτήτα διὰ τὴν συντήρησίν του ὑλικά ἀγαθὰ, τὴν τάξιν καὶ τὴν ἀσφάλειαν, τὴν ὁποίαν τοῦ παρέχει ἡ «*πόλις*», διὰ νὰ δυνηθῇ εὐκολώτερον εἰς τὸν Κῆπον του νὰ ζήσῃ τὸν φιλοσοφικῶς αὐτάρκη βίον ἐντὸς τοῦ στενοῦ φιλικοῦ κύκλου^{17α}. Προσεύχου ὑπὲρ τῶν ἐθνικῶν αὐτοκρατόρων καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, διὰ νὰ ζήσῃς ἡρεμον καὶ ἡσυχίον βίον, μᾶς λέγει ὁ Αὐγουστίνος· «*λάθε βιώσας*» παραγγέλλει ὁ Ἐπίκουρος. Φυσικὰ καταλήγουν εἰς διαφορετικὰ ἀποτελέσματα, διότι ἔχουν διαφορετικὴν περὶ ἀνθρώπου καὶ ἠθικῆς ἀντίληψιν. Διὰ τὸν Αὐγουστίνον τὴν βᾶσιν τῆς ἠθικῆς ἀποτελεῖ ἡ γνῶσις καὶ ἡ συμμόρφωσις πρὸς τὰς *rationes aeternae Dei*, τὰς αἰωνίους βουλὰς τοῦ Θεοῦ, πρὸς τὸν αἰώνιον νόμον, τὴν *lex aeterna*. Ἐφαρμογὴν τοῦ νόμου τούτου ἀποτελεῖ ἡ *Caritas*, ἡ ἀγάπη, μόνη ἱκανὴ νὰ προσφέρῃ τὴν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων νοσταλγούμενην εὐδαιμονίαν.

3. Σχολαστικὴ Περίοδος.

α. Γενικά.

Διὰ νὰ κατανοήσωμεν τὰς κοινωνικὰς ἰδέας τῆς σχολαστικῆς περιόδου, εἶναι ἀνάγκη πρωτίστως νὰ ἀνακαλέσωμεν εἰς τὴν μνήμην μας τὴν εἰκόνα, τὴν ὁποίαν παρουσιάζει οἰκονομικῶς καὶ κοινωνιολογικῶς ὁ Μεσαίων. Κοινωνιολογικῶς τρία στοιχεῖα προσδιορίζουν καὶ καθορίζουν τὸν Μεσαίωνα.

1. Τὰ γερμανικὰ φύλα, τὰ ὁποῖα ἐμφανισθέντα ἤρχισαν νὰ ἐξελπίζονται εἰς ὀλόκληρον τὴν δυτικὴν καὶ κεντρικὴν Εὐρώπην, ἰδιοποιούμενα συγχρόνως καὶ τὰς γεωργικὰς ἐκτάσεις (φέουδα). Τὰ γερμανικὰ φύλα μεταβάλλονται βαθμηδὸν καὶ εἰς κυρίως φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐξουσίας.

2. Ὁ πολιτικὸς θεσμὸς τῆς αὐτοκρατορίας (*Kaisertum*), ὁ ὁποῖος περιέρχεται εἰς τὰς χεῖρας τῶν γερμανῶν.

17α. Πλείονα περὶ τῆς Κοινωνικῆς Φιλοσοφίας τοῦ Ἐπικούρου ἰδὲ ἐν: Ἄντωνίου Κ. Παπαντωνίου, Ἱστορία τῶν Κοινωνικῶν Ἰδεῶν, Ἀθήναι 1969, σελ. 36 ἐξ. (ἔκδοσις πολυγραφήμη).

3. Ὁ Χριστιανισμός, ὡς τὸ θρησκευτικὸν καὶ πνευματικὸν πλήρωμα καὶ ἐπιστέγασμα τοῦ Μεσαιωνικοῦ κόσμου. Διὰ τὴν Μεσαιωνικὴν δὲ Δύσιν ἀποτελεῖ ὁ χριστιανισμὸς κατὰ κυριολεξίαν ἐπιστέγασμα ὑπὸ τὰς δύο τοῦ ὅρου ἐννοίας: ἦτοι καὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ὑψίστης πνευματικῆς ἀρχῆς, ἐφ' ὅσον ὁ Αὐτοκράτωρ εἶναι χριστιανός, ὁ λαὸς χριστιανικός, τὸ Κράτος Ἄγιον καὶ γενικῶς φαίνεται νὰ πραγματοποιῆται ἡ οὐτοπία τοῦ Αὐγουστίνου περὶ τοῦ ιδεώδους χριστιανοῦ Κυβερνήτου ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Καρλομάγνου, διὰ τὸν ὁποῖον ἡ πολιτεία τοῦ Αὐγουστίνου, ὡς ἤδη ἀνεφέραμεν, ἀπετέλει τὸ προσφιλέστερον ἀνάγνωσμα· ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι ἀποτελεῖ «πνευματικὸν ἐπίχρισμα» τῆς γερμανικῆς ψυχῆς καὶ τοῦ γερμανικοῦ πολιτισμοῦ, πού διατηροῦνται, προσλαμβάνοντα ἄλλοτε μὲν νέον βάθος, ἄλλοτε δὲ ὑψηλότεραν ἀπλῶς θεμελίωσιν καὶ στήριξιν ἢ νομιμοποίησιν. Τοῦτο ἰσχύει τόσον διὰ τὴν καθαρῶς λατρευτικὴν καὶ θρησκευτικὴν πράξιν, εἰς τὴν ὁποίαν συνεχίζεται ἡ χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν προχριστιανικὴν γερμανικὴν θρησκείαν λατρεία τῶν στοιχείων τῆς φύσεως, ὅσον καὶ διὰ τὸν τρόπον ζωῆς, τὰ ἤθη καὶ ἔθιμα κλπ. Ἐπειδὴ ὁ γερμανικὸς λαὸς δὲν ἔζησε τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν κατάπτωσιν τῆς Ρώμης ἢ τὴν ὀρθολογιστικὴν κρίσιν τῆς θρησκευτικῆς πίστεως τῶν Ἑλλήνων, δὲν ὑπῆρχε λόγος νὰ θεωρηθῇ ὁ προχριστιανικὸς τρόπος ζωῆς του ὡς ἀντίθετος πρὸς τὸν χριστιανισμόν. Πολλὰ στοιχεῖα τούτου ἐξηκολούθησαν ἄνευ διατυπώσεων ἢ ἀντιθέσεων νὰ ὑπάρχουν.

Κοινωνιολογικῶς ὑψίστης σημασίας καὶ ἀπαραίτητος πρὸς κατανόησιν τοῦ Μεσαιῶνος εἶναι ἡ κρατούσα τότε οἰκονομικὴ νοοτροπία, τὴν ὁποίαν θὰ ἠδύνατό τις νὰ χαρακτηρίσῃ ἀπλῶς ὡς ἄρνησιν καὶ ἀπουσίαν τοῦ homo oeconomicus. Ἡ οἰκονομία εἶναι ἐντόνως γεωργικὴ μὲ μοναδικὸν σκοπὸν τὴν αὐτοκατανάλωσιν. Ἡ γεωργικὴ ἰδιοκτησία ἀποτελεῖ τὴν μοναδικὴν πηγὴν πλουτισμοῦ, καὶ τοῦτο ἰσχύει τόσον διὰ τοὺς γεωργούς, ὅσον καὶ δι' αὐτὸν τὸν αὐτοκράτορα ἢ τὸν κλῆρον. Φυσικὰ ἢ καλλιέργεια γίνεται μὲ μέσα πρωτόγονα καὶ ἄνευ τῆς χρησιμοποιήσεως οἰασδῆποτε μορφῆς λιπάνσεως. Ἀκόμη καὶ περὶ τὰ τέλη τοῦ Μεσαιῶνος, ὅτε ἐμφανίζονται ἡ βιοτεχνία, τὸ ἐμπόριον καὶ ἡ ναυτιλία, ὁ οἰκονομικὸς βίος εἶναι σχεδὸν ἀποκλειστικῶς γεωργικός, ἐφ' ὅσον ὑπολογίζεται ὅτι μόλις 10% τοῦ οἰκονομικῶς ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ ἀπέζη ἀπὸ ἄλλας πηγὰς πλὴν τῆς γεωργίας.

Ἐξετάζων τὴν οἰκονομικὴν καὶ κοινωνικὴν ἱστορίαν τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης ὁ Pirenne καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ κέρδους, καὶ αὐτὴ ἀκόμη ἡ ἰδέα τῆς ἀπλῆς δυνατότητος κέρδους, εἶναι τελείως ἀσυμβίβαστος μὲ τὸν χαρακτήρα τοῦ μεσαιωνικοῦ γαιοκτήμονος. Ἐλλείπει καταναλωτικῶν ἀγορῶν δὲν ἔχει ὁ γαιοκτήμων δυνατότητας νὰ παράγῃ διὰ πώλησιν-κατανάλωσιν. Ἀκριβῶς διὰ τὸν λόγον αὐτὸν καὶ δὲν ἐπιδιώκει νὰ ἀποκομίσῃ ἀπὸ τὴν γῆν καὶ τὴν ἀνθρωπίνην ἐργασίαν τὴν ὑψίστην ἀπόδοσιν, διότι δὲν γνωρίζει εἰς τί θὰ ἠδύνατο νὰ τὸν ὠφελήσῃ τοῦτο. Εἶναι προσανατολισμένος πρὸς τὴν αὐ-

τοκατανάλωσιν τῶν εἰσοδημάτων του, διὰ τοῦτο δὲ καὶ μετρᾷ τὰς παραγωγικὰς ἐπιδιώξεις του συμφώνως πρὸς τὰς προσωπικὰς του ἀνάγκας¹⁸.

Ἡ ἐργασία εἶναι κολλεκτιβιστικὴ: ὅλοι μαζί καλλιεργοῦν ἢ ἀφήνουν τοὺς ἀγρούς πρὸς ἀγρανάπαισιν ἢ τοὺς μετατρέπουν εἰς λειμῶνας. Ἀργότερον ἢ νεωτέρα γενεὰ θὰ θελήσῃ ν' ἀπαλλαγῇ ἀπὸ τὴν πίεσιν τῶν πρεσβυτέρων καὶ θὰ ἐγκαταλείψῃ τὰ ἀγροκτήματα, τρεπομένη πρὸς καλλιέργειαν καὶ ἀξιοποίησιν χέρσων ἢ δασικῶν ἐκτάσεων. Δημιουργοῦνται διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ νέοι οἰκισμοί, villae novae, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναπτύσσονται ἀργότερον πόλεις. Πολλοὶ ἐκ τῶν νέων, ἐπιτυγχάνοντες ἢ πλουτιζόμενοι ἐκ τῆς ἀξιοποιήσεως τῆς γῆς, τρέπονται πρὸς τὰς πόλεις, ὅπου ἐπιδίδονται εἰς τὸ ἐμπόριον. Πιστεύεται ὅτι ὁ ἀῆρ τῆς πόλεως χαρίζει ἐλευθερίαν. (Stadtluft macht frei).

Πρωτοποριακὸν καὶ λίαν θετικὸν ρόλον εἰς τὴν διοργάνωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς οἰκονομίας διαδραματίζει ἡ Ἐκκλησία καὶ ἰδίᾳ αἱ μοναὶ τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Τὰ μοναστήρια εἶναι οἱ μόνοι ὄργανισμοί, οἱ ὁποῖοι καλλιεργοῦν μὲ οἰκονομικὸν καὶ ὀρθολογιστικὸν ὀργανωτικὸν πνεῦμα κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ἡ περιουσία των αὐξάνει συντόμως καὶ σταθερῶς ἐκ δωρεῶν εὐσεβῶν χριστιανῶν, ἰδιαίτερα δὲ ὑπηρεσία πραγματοποιεῖ καταγραφὴν τῶν ἀγροκτημάτων καὶ τηρεῖ βιβλίον ἐσόδων καὶ ἐξόδων. Ὁ «οἰκονόμος», ἀξίωμα διδόμενον εἰς κληρικοὺς ἐμπεισιτεμένους μὲ τὴν ἐργασίαν αὐτὴν, εἶναι οὐσιαστικῶς ὁ πρόδρομος τοῦ συγχρόνου λογιστοῦ καὶ τὰ κτηματολόγια καὶ λοιπὰ διαχειριστικὰ βιβλία τῶν μονῶν τὰ πρῶτα λογιστικὰ βιβλία. Ὁ οἰκονόμος λογοδοτεῖ κατ' ἔτος εἰς τὸν οἰκεῖον ἐπίσκοπον καὶ τὰς πολιτικὰς ἀρχάς. Σημειωτέον ὅτι τὸ ὄφρικιον καὶ λειτούργημα τοῦ οἰκονόμου ἐνεφανίσθη ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος ἐν Βυζαντίῳ. Ὡς καθήκοντα αὐτοῦ φέρονται ἢ τε συντήρησις καὶ ἢ αὐξήσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας, συμφώνως πρὸς τὸν 26ον κανόνα τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου: «ἵνα μὴ ἀμαρτύρου οὐσῆς τῆς οἰκονομίας τῆς Ἐκκλησίας, σκορπίζηται ἢ οὐσία αὐτῆς καὶ προστρίβηται λοιδορία τῇ ἱερωσύνῃ». (Πρβλ. καὶ Καν. 11 τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς).

Ἡ ἐκκλησία συμβάλλει καὶ εἰς τὴν δημιουργίαν ἰδιαίτερου ἡθους ἐργασίας. Ἦδη ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐφήρμοσε τὴν ἀρχὴν τῆς ἐξασκήσεως χειρωνακτικοῦ ἐπαγγέλματος πρὸς πορισμὸν τῶν ἀπαραιτήτων πρὸς τὸ ζῆν, διὰ νὰ μὴ γίνηται βᾶρος εἰς τοὺς ἀδελφούς. Ὁ ἴδιος ἦτο σκηνοποῖς· συνιστᾷ δὲ εἰς πάντας τοὺς χριστιανούς νὰ ἐργάζωνται, διὰ νὰ κερδίζου τὸν ἐπιούσιον. Ἡ ἀρχὴ αὕτη προσλαμβάνει ἰδιαίτεραν σημασίαν εἰς τὰ μοναστήρια τῆς Δύσεως, ὅπου τὸ ora et labora, προσεύχου καὶ ἐργάζου, μετατρέπεται εἰς βασικὸν κανόνα ζωῆς. Ἡ γεωργικὴ ἐργασία περιβάλλεται μὲ ἰδιαίτεραν αἴγλην,

18. Πρβλ. Pirenne: *Geburt des Abendlandes* (1939) καὶ *Sozial-und Wirtschaftsgeschichte Europas im Mittelalter* (1946).

καὶ δημιουργεῖται ρομαντικὴ ἐξιδανίκευσις τοῦ γεωργοῦ. Ἡ γεωργία ἐρμηνεύεται ὡς μόνη θεοβούλητος, ἀλλὰ καὶ ἀνταξία τοῦ ἀνθρώπου ἐνασχόλησις. Τὸ ἐμπόριον, ἰδιαιτέρως ὅμως ὁ τοκισμός χρημάτων, καταπολεμοῦνται ὡς ἀντιθέμενα πρὸς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Αἱ χρηματικαὶ συναλλαγαὶ γενικῶς θεωροῦνται ἀμάρτημα, διότι ἀπομακρύνουν τὴν ψυχὴν ἀπὸ τὸν Θεόν. Πρὸς καλλιτέραν κατανόησιν τοῦ πνεύματος καὶ τῆς νοοτροπίας τοῦ Μεσαίωτος σχετικῶς μὲ τὰ οικονομικὰ θέματα ἀναφέρομεν ἐνταῦθα διήγησιν ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου Gerold von Aurillac (†909), ἡ ὁποία, ἀνεξαρτήτως τῆς ἱστορικῆς ἀξιοπιστίας της, εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς νοοτροπίας τοῦ Μεσαίωτος καὶ μᾶς ὑποβοηθεῖ νὰ ἴδωμεν ποῦ ἀνεζητοῦντο τὰ οικονομικῶς ἢ κοινωνιολογικῶς ἠθικὰ πρότυπα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Λέγεται ὅτι ὁ ἅγιος Gerold ἠγόρασεν ἐν ὠμοφόριον, τὸ ὁποῖον ἐπέδειξεν εἰς γνωστούς του ἐμπόρους. Οἱ ἔμποροι εὔρον ὅτι, παρ' ὅτι ὁ ἅγιος δὲν ἔκανε «παζάρια», τὸ ἠγόρασεν εἰς τιμὴν καταπληκτικῆς εὐκαιρίας καὶ τὸν συνεχάρησαν διὰ τὴν ἐπιτυχῆ αὐτὴν ἀγοράν. Ὁ ἅγιος ὅμως ἠσθάνθη τύψεις καὶ ἀπῆλθινε κατηγορίας πρὸς τὸν ἑαυτὸν του ὅτι πιθανῶς, ἔστω καὶ ἂν ἐπλήρωσεν ὅσα τοῦ ἐζητήθησαν, ἠδίκησε τὸν πωλητὴν, ἐφ' ὅσον τὸ ὠμοφόριον ἦτο πολὺ μεγαλύτερας ἀξίας· διὸ καὶ ἀποστέλλει συμπληρωματικῶς χρηματικὸν ποσὸν πρὸς αὐτόν.

Ὅτι ἔχει ἐδῶ ἰδιαιτέραν σημασίαν εἶναι ἡ ἠθικὴ τοποθέτησις ἐναντι τῆς συναλλαγῆς καὶ ἡ παντελὴς ἀπουσία κερδοσκοπικοῦ πνεύματος. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μαζὶ μὲ τὴν ἐξιδανίκευσιν καὶ ἁγιοποίησιν τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐργασίας συνθέτουν τὸ οικονομικὸν καὶ ἐργασιακὸν ἦθος τοῦ Μεσαίωτος.

Τὸ ἕτερον σημεῖον ἦτο τὸ νέον Κράτος, ἡ νέα περὶ Πολιτείας ἀντίληψις. Καὶ εἰς τὴν θεωρίαν καὶ εἰς τὴν πράξιν ἡ νέα Πολιτεία ἀποτελεῖ κρᾶμα ρωμαϊκῶν, γερμανικῶν καὶ χριστιανικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα συνεννοῦνται εἰς μίαν θαυμασίαν ἐνότητα.

Εἰς τὴν Μεσαιωνικὴν Δύσιν αἱ ἐξελίξεις ὑπῆρξαν διάφοροι ἀπὸ ὅ,τι εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἐκεῖ αἱ σχέσεις μεταξὺ Αὐτοκράτορος καὶ Πατριάρχου ὠδήγησαν ἐν πολλοῖς εἰς ἓνα καισαροπαπισμόν, ἥτοι εἰς ἐπικράτησιν τοῦ Αὐτοκράτορος. Εἰς τὴν Δύσιν ἔχομεν πολλάκις ἔριδας περὶ τοῦ τίς εἶναι ἀνώτερος, ὁ Πάπας ἢ ὁ Αὐτοκράτωρ. Μὲ ὀλίγας παρενθέσεις παποκαισαρισμοῦ, ἥτοι ἐπικρατήσεως τοῦ Πάπα, ἀποκρυσταλλοῦνται αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας εἰς μίαν νέαν μορφήν, τελείως ἀντίθετον ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἐγνωρίσαμεν ἀπὸ τὸν Ἱερὸν Αὐγουστίνον: Τὸ Κράτος, ἀντὶ ν' ἀποτελῆ Civitas Diaboli, συμφιλοῦται βαθμηδὸν μὲ τὴν Ἐκκλησίαν, γίνεται ὁ προστάτης τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀποβαίνει «ἅγιον». Μετὰ τὴν *translatio imperii*, τὴν διαβίβασιν τῆς ἐξουσίας εἰς τὸν Κάρολον τὸν Μέγαν καὶ τοὺς διαδόχους του, γεννᾶται βαθμηδὸν ἡ ἰδέα, ὅτι τὸ «ἅγιον» Κράτος, ἐν πραγματικῶς χριστιανικὸν Κράτος, θὰ πρέπει κατὰ κάποιον τρόπον νὰ σχετίζεται καὶ νὰ ἀποτελῇ προδρομικὴν μορφήν τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ ἐπικρατῇ καὶ εἰς αὐτὸ ἡ δικαιο-

σύνη καὶ ἡ εἰρήνη καθὼς καὶ τὸ φυσικὸν δίκαιον. Ἡ κοινωνικὴ σημασία τῆς σκέψεως ταύτης ἔγκειται ἐν τούτῳ: ὅτι δημιουργεῖ τὰς προϋποθέσεις διὰ τὴν μεταβάσιν εἰς τὸ κοινωνικὸν κράτος, διὰ τῆς μεταβολῆς τῆς ἐκ θρησκευτικῶν λόγων φιλανθρωπίας εἰς θρησκευτικῶς καὶ πάλιν θεμελιουμένην κοινωνικὴν πολιτικὴν, ἀποσκοποῦσαν εἰς τὴν δημιουργίαν καὶ καθιέρωσιν νέας κοινωνικῆς τάξεως, ἀνταξίας τοῦ χριστιανικοῦ κράτους. Ἐπέρχεται λοιπὸν ἐκχριστιανισμὸς καὶ κοινωνικοποίησις τῆς Πολιτείας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀνοίγει τὸν δρόμον πρὸς τὸ σύγχρονον Κράτος. Ἀκόμη ἡ ἄρσις τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Βασιλείας τοῦ Κόσμου τούτου ὁδηγεῖ πρὸς τὸν Κοινωνικὸν Χριστιανισμὸν καὶ προσανατολίζει τὴν Δυτικὴν χριστιανωσύνην πρὸς μίαν καταπληκτικὴν κοινωνικὴν δραστηριότητα, πρὸς τὸ κοινωνικὸν εὐαγγέλιον, πρὸς τὴν πίστιν ὅτι καθῆκον τοῦ χριστιανοῦ εἶναι νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς Γῆς. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου θεμελιούται πνευματικῶς καὶ θρησκευτικῶς τόσοσὺν ἡ οἰκονομικὴ, ὅσον καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀνάπτυξις, ἡ ὁποία θὰ ἐπακολουθήσῃ.

β. Ἡ κοινωνικὴ διδασκαλία Θεοῦ τοῦ Ἀκυϊνάτη.

Χαρακτηριστικὸς διὰ τὴν δευτέραν ταύτην πατερικὴν περίοδον εἶναι καὶ ὁ τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι, ὁ ὁποῖος μᾶς εἶναι γνωστὸς ὑπὸ τὸν ὄρον σχολαστικισμός. Λέγοντες σχολαστικισμὸν ἐννοοῦμεν κυρίως τὴν φιλοσοφικο-θεολογικὴν θεωρίαν, ἡ ὁποία ἐκαλλιεργήθη καὶ ἀνεπτύχθη εἰς τὰς σχολὰς τοῦ Μεσαίωνος ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου (800 μ.Χ.) μέχρι καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως. Αἱ περὶ οὗ ὁ λόγος σχολαὶ ἦσαν οὐσιαστικῶς ἐκκλησιαστικαὶ καὶ μοναστηριακαὶ σχολαί, ἀπὸ τὰς ὁποίας, ὡς γνωστόν, προέκυψεν ἀργότερον τὸ Πανεπιστήμιον, καὶ τοῦτο ὡς ἐκκλησιαστικὴ σχολὴ τὸ πρῶτον. Ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ σχολαστικισμὸς καλεῖται καὶ ὀλόκληρος ἡ σκέψις, ἡ μέθοδος καὶ ὁ τρόπος σκέψεως, ἡ ὁποία ἐκαλλιεργήθη εἰς τὰς σχολὰς ταύτας. Τὴν σκέψιν ταύτην χαρακτηρίζει ἡ προσπάθεια ἀντικειμενισμοῦ καὶ ἡ λογικὴ δξύτης.

Ἀντικειμενικὸς σκοπὸς ἦτο ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀληθείας, πολλάκις δὲ κατὰ τὴν ἀναζήτησιν ταύτην ὑπεδουλοῦτο ὁ λόγος εἰς τοὺς ὅρους, εἰς τοὺς λόγους, καὶ τοῦτο ἀπετέλεσε τὴν ἀδυναμίαν τῆς σχολαστικῆς μεθόδου, ἡ ὁποία ἐπέσυρεν αὐστηρὰν κριτικὴν ἐναντίον της. Διὰ νὰ μὴ ἀπορριφθῇ ὑπάρχων ὅρος, τοῦ ἀπεδίδετο περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον οὔτε οὐσιαστικῶς οὔτε ἱστορικῶς ἦτο δυνατόν νὰ σημαίνῃ. Ὁ ἱστορικὸς τῆς φιλοσοφίας Hirschberger κατηγορεῖ τὸν σχολαστικισμὸν δι' ὑπερβολικὴν ἔλλειψιν κριτικοῦ καὶ ἱστορικοῦ πνεύματος, καθὼς καὶ διὰ μίαν ὑπερβολικὴν ἀναμάσησιν τῶν παλαιωτέρων ἰδεῶν, ὥστε ν' ἀποβαίνῃ «μέγα μουσεῖον τοῦ πνεύματος»¹⁹.

19. Hirschberger, μν: ἔργ., σ. 348.

Ὡς πατὴρ τοῦ σχολαστικισμοῦ θεωρεῖται ὁ Ἄνσελμος Κανταβρυγίας, ἐνῶ «ἡγεμών» τοῦ σχολαστικισμοῦ, ὡς ἀπεκλήθη, εἶναι ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκρινάτης. Γεννηθεὶς τῷ 1224 ἢ 1225 ἐν Roccasecca τῆς Νοτίου Ἰταλίας καὶ γόνος οἰκογενείας εὐγενοῦς (ἦτο συγγενῆς τοῦ Φρειδερίκου II), ἠκολούθησεν ἀντὶ τοῦ δημοσίου λειτουργήματος, κατὰ τὸ ἔθος τῶν εὐγενῶν, τὸ ἐπαιτικὸν τάγμα, τὸ ὁποῖον εἶχον ἰδρῦσει οἱ Φραγκῖσκος Ἀσσίζης καὶ Δομήνικος, καὶ τὸ ὁποῖον ἀπέβλεπεν εἰς μίαν ἀνανέωσιν τῆς ὑπὸ τῆς ἰδιοκτησίας ἀπειλουμένης Ἐκκλησίας. Μαθητὴς Ἀλμπέρτου τοῦ Μεγάλου καὶ καθηγητὴς πανεπιστημίου εἰς Παρισίους καὶ παπικὴν αὐλὴν, συνέγραψε 34 τόμους (Opera Omnia, 34 τόμοι, Παρίσιοι 1871-1890 ἔκδοσις Vinès), οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν τὸν ἀκρογωνιαῖον λίθον τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας, συμφώνως καὶ μὲ τὸν κανόνα 1365 § 3 τοῦ CIC.

Τὸ ἔργον τοῦ Θωμᾶ — ὡς καὶ ὀλοκλήρου τοῦ σχολαστικισμοῦ — εἶναι κρᾶμα ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας καὶ μεθόδου καὶ χριστιανικῆς θεολογίας. Εἶναι δυσχερὲς νὰ κατανοήσῃ κανεὶς τὸν Θωμᾶν ἄνευ γνώσεως τῆς πλατωνικῆς καὶ ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς αὐγουστίνειου θεολογίας ἀφ' ἑτέρου, τὰς ὁποίας ἐκλεκτικῶς καὶ δυναμικῶς συνθέτει εἰς μίαν ἀνυπέρβλητον δημιουργικὴν σύνθεσιν, ἡ ὁποία συγχρόνως ἀποτελεῖ ἐνηρμοσμένην σύνοψιν τῆς παραδόσεως καὶ «πρόλογον τῶν Νέων Χρόνων» (A. Dempf).

Εἰς τὸ θέμα τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας ἡ διαφορὰ τοῦ Θωμᾶ, ὡς ἐκπροσώπου τῆς σχολαστικῆς πατερικῆς φιλοσοφίας, ἀπὸ τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ ἐκπροσώπου τῆς πρώτης πατερικῆς περιόδου, ἔγκειται κυρίως εἰς τὴν διάφορον τοποθέτησιν αὐτοῦ ἔναντι τοῦ κόσμου.

Ὁ κόσμος καὶ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὸν χριστιανισμὸν θεωροῦνται πάντοτε δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, creatura. Παρὰ ταῦτα ὑπάρχουν δύο δυνατὰ καὶ ἐκ διαμέτρου ἀντίθετοι τοποθετήσεις ἔναντι αὐτῶν, προκύπτουσαι ἐκ τῆς ἐκάστοτε μεταθέσεως τοῦ κέντρου βάρους εἰς τὴν προπρωτικὴν ἢ μεταπρωτικὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν εἶναι ἡ πρωτοχριστιανικὴ, τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν καὶ ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνον, καὶ ἡ ὁποία ὑπερτονίζει τὸ γεγονὸς τῆς πτώσεως καὶ τῆς διαφθορᾶς τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὴν ἀπαισιόδοξον ταύτην αὐγουστίνειον κυρίως τοποθέτησιν ὁ κόσμος εἶναι κακὸς καὶ διεστραμμένος. Πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ («κόσμου»), τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει ἡ τάξις, ἡ παροῦσα κατάστασις τοῦ κόσμου χαρακτηρίζεται ὡς παρῶν «αἰῶν», ὡς μία κατάστασις κακίας. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις μάλιστα παίζουσα μὲ τὰς λέξεις, ὁμιλεῖ περὶ «αἰῶνος ἀπαταιῶνος». Ἐπὶ πλέον τούτου ὁ κόσμος δὲν εἶναι «φυσικός», διότι ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει μόνον ὡς φορεὺς καὶ σημεῖον μιᾶς ἀνωτέρας πραγματικότητος ἔχει σημασίαν.

Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀπόψεις αὐτὰς ὑπάρχει καὶ ἡ αἰσιόδοξος τοποθέτησις, — ἡ ὁποία ὡς γνωστὸν εἶναι καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Ὀρθοδόξιας, — παραδεχομένη ὅτι, παρὰ τὴν πτώσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἁμαρτίαν, ἐνυπάρχουν εἰς

αὐτὸν δυνάμεις καὶ ἔχνη τῆς ἀρχεγόνου καταστάσεώς του. Ὁ κόσμος ἀρχίζει νὰ ἐπανακτᾷ ἀξίαν καὶ νὰ ἀντιμετωπίζεται θετικῶς, ἐφ' ὅσον μάλιστα τονίζεται ὅτι δὲν ἡμάρτησεν ὁ κόσμος, ἀλλὰ ὁ ἄνθρωπος. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν περὶ τάξεως φιλοσοφημάτων τοῦ Ἀριστοτέλους δημιουργεῖται νέα χριστιανικὴ κοσμοθεωρία. Ὁ κόσμος εἶναι ἀγαθός, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐν αὐτῷ τάξις καὶ ὁ φυσικὸς νόμος εἶναι ἀγαθὰ. Ἡ θέσις αὕτη ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν τῆς θεολογίας τοῦ Θωμᾶ, ὁ ὁποῖος ἀρχίζει μὲ τὸν φυσικὸν λόγον καὶ τὸν φυσικὸν κόσμον καὶ μόνον ὅταν καταδείξῃ τὰ ὅρια τούτων οἰκοδομεῖ ἐπὶ τῶν συνόρων τὴν θεολογικὴν του σκέψιν, ὡς συμπλήρωμα πάσης φιλοσοφίας. Διὰ τῆς μεθόδου ταύτης, ἡ ὁποία ἀναπτύσσεται παραδειγματικῶς μεταξὺ ἄλλων καὶ εἰς τὸ ἔργον του «Summa contra Gentiles», πραγματοποιεῖται μία νέα διαλογικὴ συνάντησις μεταξὺ χριστιανισμοῦ καὶ ἐθνισμοῦ.

Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὸν Θωμᾶν εἶναι «φύσει κοινωνικὸν ὄν», ἀνήκει δὲ εἰς τὰς σπουδαιότερας «inclinaciones» τοῦ ἀνθρώπου νὰ εἶναι «animal naturaliter politicum et sociale»²⁰. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ πολιτεία θεμελιούται ὄντολογικῶς ἐπὶ τῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὄχι ἐπὶ μιᾶς βουλευτικῆς ἀποφάσεως, ὡς θέλουν ὁ Hobbes καὶ ὁ Rousseau. Παρὰ ταῦτα δὲν ἀποτελεῖ ἡ πολιτεία ἀναγκαῖον φυσιολογικὸν μόρφωμα, ὡς λ.χ. συμβαίνει μὲ μίαν κυψέλην μελισσῶν, ἀλλ' ἡ συγκεκριμένη ἱστορικὴ μορφή της ἀποτελεῖ καθίδρυμα τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως. Κατὰ ταῦτα ἡ πολιτεία δὲν εἶναι ἀναγκαῖον κακὸν καὶ συνέπεια τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ', ὡς θεμελιουμένη ἐπ' αὐτῆς τῆς φύσεως αὐτοῦ, θὰ ἡδύνατο θεωρητικῶς νὰ ὑπάρχῃ καὶ ἄνευ τῆς πτώσεως²¹. Ἐὰν ὅμως δὲν συνέβαινε ν' ἁμαρτήσῃ ὁ ἄνθρωπος, τότε θὰ ἐπεκράτει ἡ δικαιοσύνη ἀφ' ἑαυτῆς εἰς τὰς κοινωνίας καὶ θὰ ἦτο περιττὴ ἡ ὑπαρξίς νόμου²². Ἡ ἁμαρτία ἐπέφερεν εἰς τὸν κόσμον τὴν βίαν, τὰς διαμάχας, τὰς ἔριδας, τὴν ζηλοφθονίαν, τὸν πόνον καὶ τὸν θάνατον. Ἀποτέλεσμα τούτων εἶναι καὶ ὁ πόλεμος. Ἐφ' ὅσον ὅμως ταῦτα ἐπικρατοῦν εἰς τὰς κοινωνίας, ἡ νομοθετικὴ καὶ ἡ κρατικὴ ἐξουσία εἶναι σύμφωνοι μὲ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχουν. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ νομιμοποιεῖται θρησκευτικῶς ἡ ἐπικρατούσα φεουδαρχικὴ τάξις καὶ ἀνισότης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ὡς καὶ τὸ δικαίωμα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.

Εἰδικώτερον ὡς πρὸς τὸ δίκαιον ἐρωτᾷ ὁ Θωμᾶς: Διατί εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ὑπαρξίς τῶν νόμων; Ἡ ἀπάντησις του εἶναι ἡ ἐξῆς: Εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ἐγκρύπτονται μεγάλαι δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι ἐὰν δὲν τοποθε-

20. Summa Theologiae I-II, 72 α. 4.

21. Summa Theologiae Iq 96a. 4.

22. Αἱ πολιτικαὶ θέσεις τοῦ Θωμᾶ ἀναπτύσσονται κυρίως εἰς τὴν Summa Theologiae I-II qq 1-21 (Σκοπὸς καὶ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου), 55-56 (ἀρετή), 90-105 (νόμος), II-III qq 57-59 (δίκαιον καὶ δικαιοσύνη).

τηθοῦν εἰς «κανάλια», ὥστε νὰ ἐνεργοποιηθοῦν θετικῶς, ἀκολουθοῦν ἐπικίνδυνον πορείαν, διότι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τάσεις πρὸς αὐθαιρεσίαν καὶ ἀρπακτικὰς ἐπιθυμίας. Ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς οἰκογενείας ἀρκεῖ ἡ ἐξουσιαστικὴ ἐπέμβασις τοῦ πατρὸς διὰ νὰ προφυλάξῃ καὶ καλλιεργήσῃ τὸν νέον ἄνθρωπον. Ἄλλ' ὑπάρχουν καὶ οἱ ἀναιδεῖς καὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι δὲν λαμβάνουν τίποτε ὑπ' ὄψιν των. Αὐτοὺς μόνον ὁ φόβος μιᾶς ποινῆς δύνатаι νὰ συγκρατήσῃ καὶ ὀδηγήσῃ εἰς τὸν ὀρθὸν δρόμον, ὥστε νὰ συνηθίσουν καὶ ἀφ' ἐαυτῶν νὰ ἀποφεύγουν τὸ κακὸν καὶ νὰ πράττουν τὸ ἀγαθόν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Θωμᾶς ἐπικαλεῖται τὸν Ἀριστοτέλη, κατὰ τὸν ὅποιον ὁ ἄνθρωπος, ὅταν διέπληται ὑπὸ νόμων, εἶναι β,τι ὑψηλότερον καὶ πολυτιμότερον ὑπάρχει, ἄνευ δὲ νόμων μεταβάλλεται εἰς τὸ ἀγριώτερον τῶν θηρίων. Ἡ λογικὴ ἀποτελεῖ τὸ ἀποτελεσματικώτερον ὄπλον ἐναντίον τῆς αὐθαιρεσίας τοῦ ἀνθρώπου, ὀδηγεῖ δὲ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς φυσικῆς καὶ ἐννόμου τάξεως.

Ὁ Θωμᾶς εἶναι ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν στωϊκὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς περὶ φυσικοῦ δικαίου ἀπόψεις αὐτῆς καὶ δέχεται καὶ αὐτὸς ὅτι οἱ νόμοι τότε μόνον εἶναι πράγματι δίκαιοι καὶ δὲν ἀποτελοῦν καταπίεσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ φυσικὸν δίκαιον. Τὸ θετὸν δίκαιον δὲν ἀποτελεῖ παρὰ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Ὡς πρὸς δὲ τὸ Κράτος ὁ Θωμᾶς ἀκολουθεῖ καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου κατὰ πόδας τὸν Ἀριστοτέλη. Τὸ Κράτος ἔχει τὴν πηγὴν του εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς κοινωνικοῦ ζώου. Ἐν τῇ μονώσει θὰ ἦτο ἀδύνατος ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, καθόσον ἡ φύσις δὲν ἐπροίκισε τὸν ἄνθρωπον μὲ τόσον ἰσχυρὰ ἔνστικτα καὶ ὄπλα. Ἡ ἀποψις αὕτη μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν διδασκαλίαν τῶν σοφιστῶν περὶ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐλαττωματικοῦ ζώου καὶ τῆς δημιουργίας τῆς κοινωνίας ἐκ τῆς ἀνάγκης ἐπιβιώσεως, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι κατὰ τὸν Θωμᾶν ὁ ἄνθρωπος δὲν δημιουργεῖ κοινωνίαν ἕνεκα τῶν ἐξωτερικῶν τούτων ἀναγκῶν του, οὐδὲ εἶναι εἰς θέσιν νὰ χρησιμοποίησῃ τὴν κοινωνίαν διὰ τὸ συμφέρον ἢ τὴν τελειοποίησίν του: μόνον ἐν τὸς τῆς κοινωνίας καὶ ὡς μέλος αὐτῆς εἶναι δυνατὸν ὁ ἄνθρωπος νὰ τελειωθῇ. Ἐκ τῆς θέσεως ταύτης ἀπορρέει ἡ ἀπόλυτος ὑπεροχὴ τοῦ Κράτους ἐναντι τοῦ ἀτόμου²³, χωρὶς ὅμως νὰ σημαίνῃ τοῦτο ἀποδοχὴν κολλεκτιβισμοῦ²⁴, δοθέντος ὅτι τελικῶς τόσον τὸ ἀτομικόν, ὅσον καὶ τὸ κοινὸν ἀγαθὸν τίθενται «sub specie aeternitatis». Τὸ ὄπλον τοῦ ἀνθρώπου διὰ νὰ ἀνταπεξέλθῃ εἰς τοὺς κινδύνους τῆς ζωῆς εἶναι ἡ λο-

23. Πρβλ. παρὰ ταῦτα καὶ τὴν ἀποψίν του ὅτι τὸ ἄτομον δὲν πρέπει νὰ ὑποτάσσῃ ὀλόκληρον τὴν ὑπαρξίν του ὑπὸ τὸ κράτος, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τὸν Θεόν. Summa Theologiae I-IIq. 21a. 4 ad 3.

24. Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἰδέ: Antoine Pierre Verpaalen, Der Begriff des Gemeinwohls bei Thomas von Aquin. Ein Beitrag Zum Problem des Personalismus. Heidelberg 1954.

γική και αὐτὴ ἀναπτύσσεται καλλίτερον εἰς τὸν ὁμαδικὸν βίον, ἐν τῷ ὁποίῳ οἱ πάντες ἀπὸ κοινοῦ σκέπτονται καὶ ἀναζητοῦν ὅ,τι δύναται νὰ ὠφελήσῃ καὶ εὐοδώσῃ τὴν ζωὴν (*bene vivere*)²⁵. Ὅταν ὅμως ὑπάρχῃ κοινὸς σκοπὸς καὶ κοινὰ ἐπιδιώξεις, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ καὶ κοινὴ τάξις (*unitas ordinis*), καὶ κοινὰ ἀρχαί, αἱ ὁποῖαι νὰ συνδέουν τὰ μέλη μεταξύ των. Ἡ οἰκογένεια, τὸ γένος, ἡ κοινότης, κυρίως ὅμως τὸ Κράτος (*civitas*) εἶναι τὰ συνδετικὰ αὐτὰ μεγέθη, τὰ ὁποῖα συνενώνουν τοὺς ἀνθρώπους κατὰ τὴν κοινὴν των προσπάθειαν.

Ἐξ ὅλων τῶν κοινωνικῶν μεγεθῶν τὸ Κράτος ἱκανοποιεῖ πληρέστερον πάσας τὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ Κράτος δὲν προκύπτει ἀπλῶς, ὅπου πολλοὶ ἄνθρωποι μὲ τὰ ἀπαραίτητα ἐφόδια συγκεντροῦνται· διὰ τὴν γένεσιν τούτου χρειάζεται ἀπαραιτήτως καὶ ἐν ἡγετικὸν πρόσωπον, τὸ ὁποῖον θὰ φροντίζει διὰ τὸ κοινὸν ἀγαθὸν ὅλων τῶν μελῶν (*bonum multitudinis*). Ἄλλως οἱ ἄνθρωποι θὰ ἐπεδίωκον ἕκαστος τὸ ἴδιον αὐτοῦ συμφέρον (*proprium*), ὅπερ θὰ ἐπέφερε τὴν διάλυσιν τῆς κοινωνίας. Μόνον τὸ κοινὸν συμφέρον, ἀντὶ νὰ διακρίνῃ καὶ διαχωρίζῃ τὰ ἄτομα μεταξύ των, τὰ συνενεοῖ. Τὸ Κράτος πρέπει νὰ ἐπιδιώκῃ τὸ *bonum commune multorum*²⁶.

Κατὰ ταῦτα: α) ἡ ἐξουσία ἀποτελεῖ τὸ κατ' ἐξοχὴν συστατικὸν στοιχεῖον τοῦ Κράτους καὶ δὲν ἔχει χαρακτῆρα δευτερογενῆ· β) τὸ ἀτομικὸν συμφέρον εἶναι κάτι τελείως διάφορον τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ. Τὸ κοινὸν συμφέρον δὲν θὰ πρέπει νὰ νοηθῆ ὡς τὸ ἄθροισμα τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων· καὶ γ) ἐφ' ὅσον τὸ Κράτος εἶναι κάτι ὑψηλότερον καὶ καλλίτερον τῶν ὀπαδῶν του, ἀποτελεῖ αὐθεντίαν, ἡ ὁποία τοῦ παρέχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπιβάλλῃ καὶ διὰ τῆς βίας τὰς ἀπόψεις του.

Ὡς πρὸς τὸ περὶ πολιτικῶν μορφῶν ἐρώτημα ὁ Θωμᾶς θεωρητικῶς μὲν δέχεται ὅτι ἡ ἀρίστη μορφή θὰ ᾔητο ἡ μοναρχία²⁷, ἐφ' ὅσον εἰς αὐτὴν ἀντικατοπτρίζεται ἡ μεταφυσικὴ ἀρχὴ τῆς χειραγωγήσεως τῶν πολλῶν ὑπὸ τοῦ ἑνὸς (π.χ. ψυχῆ-σωματικὰ ὄργανα, Θεὸς-κόσμος). Ἐπειδὴ ὅμως ἀπαιτεῖται ρεαλισμὸς, πρέπει νὰ εἴπωμεν, ὅτι εἰς μίαν κοινωνίαν χειραφετημένων ἀνθρώπων ἡ μοναρχία εὐκόλως περιπίπτει εἰς τὴν χειροτέραν μορφήν Κράτους, εἰς τὴν τυραννίαν, ἐναντίον τῆς ὁποίας ὁ Ἀκυινάτης ἀναγνωρίζει τὸ δικαίωμα ἀντιστάσεως ἐκ μέρους τοῦ λαοῦ (*auctoritas publica*). Διὰ τοῦτο ὡς ἰδεώδη μορφήν Κράτους δέχεται τελικῶς τὴν ἀνάμειξιν ἀριστοκρατικῶν καὶ δημοκρατικῶν στοιχείων.

Σκοπὸς τοῦ Κράτους εἶναι νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς πολίτας εἰς μίαν ἐνάρετον καὶ εὐτυχῆ ζωὴν (*dirigere ad bene agendum*). Ἀπαραίτητος

25. De reg. pr. I, 1.

26. De reg. pr. I, 1.

27. Summa Theologiae I-II q. 105 a. 1 ad 2.

προϋπόθεσις πρὸς τοῦτο εἶναι ἡ ἐπικράτησις τῆς εἰρήνης²⁸ καὶ ἡ ἐπάρκεια τῶν ἀπαραιτήτων ὑλικῶν ἀγαθῶν· ἀμφότερα ἔχει ἀποστολὴν νὰ ἐξασφαλίσῃ τὸ Κράτος. Ὁ τελικὸς σκοπὸς ὅμως καὶ ἡ τελικὴ ἀποστολὴ τοῦ Κράτους δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἐπίτευξιν καὶ πρροχὴν τῶν ἐπιγείων ἀγαθῶν· οἱ πολῖται πρέπει νὰ ὀδηγηθοῦν καὶ εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ νοήματος τῆς ζωῆς των καὶ νὰ καταστοῦν πολῖται τῆς ἐπουρανοῦ βασιλείας. Διὰ τοῦτο τὸ Κράτος ὀφείλει νὰ φροντίσῃ διὰ τὴν ἐνάρετον ζωὴν τῶν πολιτῶν του (*beatitudo activae vitae*) καὶ νὰ προστατεύῃ καὶ ἐνισχύῃ τὸν θρησκευτικὸν βίον των (*beatitudo contemplativa*), ὅστις ἀποτελεῖ τὴν ἀπαρχὴν καὶ πρόγευσιν τῆς μελλούσης μακαριότητος²⁹.

Ἡ κλιμάκωσις αὕτη τῶν σκοπῶν ἔχει ὡς φυσικὴν συνέπειαν τὴν τοποθέτησιν τῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ τὴν Πολιτείαν, καὶ τοῦ Πάπα, ὡς ἀντιπροσώπου τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, ὑπεράνω τοῦ Αὐτοκράτορος. Ὁ Θωμᾶς κάμνει τὸν ἀκόλουθον συλλογισμόν: Τὸ μέτρον ἱεραρχήσεως τῶν ἐξουσιῶν δίδει ἡ ἱεράρχησις τῶν στόχων καὶ ἐπιδιώξεων τοῦ ἀνθρώπου. Στόχος τῆς πολιτικῆς εἶναι ἡ ἐπίγειος εὐδαιμονία καὶ ἡ ἐνάρετος ζωὴ. Διὰ τὸν χριστιανὸν ἡ εὐδαιμονία καὶ ἡ ἀρετὴ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ περιορισθοῦν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἀλήθειαν καὶ ἀναζητήσιν. Ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι μεταφυσικός, ἦτοι ἡ συνένωσις αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ εἴσοδος εἰς τὴν οὐράνιον Βασιλείαν. Ταῦτα ὅμως ἀποτελοῦν πραγματικότητος ἐπέκεινα τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δυνατοτήτων, διὸ καὶ ὁ ἐπίγειος ἄρχων δὲν εἶναι εἰς θέσιν νὰ ὀδηγήσῃ τοὺς χριστιανούς εἰς τὸν τελικὸν αὐτῶν προορισμόν. Τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν ἀποστολὴν τῆς θείας ἐξουσίας. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὁ ὁποῖος δὲν ὑπῆρξε μόνον Μέγας Ἀρχιερεὺς, ἀλλὰ καὶ Βασιλεὺς, ἐνεπιστεύθη τῇ διοίκησιν τοῦ βασιλείου του ἐπὶ τῆς γῆς εἰς τοὺς ἱερεῖς, ἦτοι ἐν τελευταία ἀναλύσει εἰς τὸν ὑπέρτατον τῶν ἱερέων, τὸν Πάπαν. Ἐνετύθεν καὶ οἱ βασιλεῖς χριστιανικῶν κρατῶν ὀφείλουσιν ὑποταγῆν εἰς τὸν Πάπαν, καθ' ὃν τρόπον θὰ ὑπετάσσοντο καὶ εἰς τὸν Θεῖον Ἐξουσιαστήν. Ἐπειδὴ ὁ Πάπας εἶναι ὑπεύθυνος διὰ τὸν ὑψιστον προορισμόν τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι ἐξουσιοδοτημένος φορεὺς καὶ τῆς ὑψίστης ἐξουσιαστικῆς δυνάμεως³⁰. Ἡ ἐπικράτησις ὅμως αὕτη τῆς Ἐκκλησίας δὲν εἶναι ἀπόλυτος, ἀλλ' ἔμμεσος, καὶ μόνον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ὑπερκόσμιον τάξιν καὶ τὸν θρησκευτικὸν προορισμόν τοῦ ἀνθρώπου (*potestas indirecta temporalibus*)³¹.

28. Λέγων «εἰρήνην» ὁ Θωμᾶς δὲν ἐννοεῖ ἀπλῶς μίαν πολεμικὴν ἀνακωχὴν καὶ ἡρεμίαν, ἀλλὰ τὴν μακαρίαν ἐκείνην εἰρήνευσιν τῆς ψυχῆς, ἡ ὅποια προσανατολίζεται πρὸς τὰ πραγματικὰ καὶ αἰώνια ἀγαθὰ. Ἡ ἐπίγειος εἰρήνη εἶναι ἀτελής παραλλαγὴ τῆς πραγματικῆς εἰρήνης τοῦ ἐπέκεινα. Περὶ εἰρήνης πραγματεύεται ὁ Θωμᾶς ἐν *Summa Theologiae* II-IIq 29.

29. Πρβλ. *Summa Theologiae* I-II q. 69 a. 3.

30. *De reg. pr.* I, 14.

31. Λεπτομερείας περὶ τοῦ θέματος τούτου ἰδέ: Alois Dempf, *Sacrum Imperium*, Darmstadt 1954, σελ. 392.

Σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Θωμᾶ καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ διανοῦς δικαίου, τὸ ὁποῖον οὗτος γνωρίζει ὡς *ius gentium*. Ὑπάρχουν ἀρχαί, αἱ ὁποῖαι γίνονται παραδεκταὶ καὶ ἔχουν ἰσχὺν εἰς πάντας τοὺς λαούς, ὁ δὲ σεβασμὸς καὶ ἡ τήρησις αὐτῶν εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὴν εἰρηνικὴν καὶ ἀρμονικὴν συμβίωσιν τῶν λαῶν καὶ κρατῶν. Ὁ σεβασμὸς λ.χ. τῶν ἀγγελιαφόρων καὶ ἀπεσταλμένων ἢ τῶν γυναικοπαίδων εἰς περίπτωσιν πολέμου εἶναι γενικῶς ἀποδεκτός.

Τὰς περὶ διεθνοῦς δικαίου ἀπόψεις τοῦ Θωμᾶ ἐπεξεργάσθησαν ὁ Φραγκῖσκος Vitoria καὶ ὁ Suarez, οἱ ὁποῖοι καὶ ἤσκησαν σοβαρὰν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ ἔργου τοῦ θεμελιωτοῦ τοῦ νεωτέρου διεθνοῦς δικαίου Hugo Grotius.

4. Ἡ ἔξοδος ἀπὸ τοῦ Μεσαίωυος.

Μὲ τὸν Θωμᾶν τὸν Ἀκυνῆατὴν οὐσιαστικῶς τελειώνει ἡ ἀκμὴ τοῦ Μεσαίωυος καὶ ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα σπέρματα παρακμῆς, τὰ ὁποῖα προαγγέλλουν τὴν εἴσοδον εἰς τοὺς Νέους Χρόνους. Ὅ,τι χαρακτηρίζει τὴν τελευταίαν ταύτην περίοδον τοῦ Μεσαίωυος εἶναι ἡ διάσπασις τῆς ἐνότητος τοῦ χριστιανικοῦ κράτους, ἡ ὁποία ὀφείλεται εἰς τὰς ἔριδας μεταξὺ αὐτοκράτορος καὶ Πάπα καὶ εἰς τὴν βαθμιαίαν αὐτονόμεισιν τῶν ἰταλικῶν πόλεων ἔναντι τῶν Signori (τῶν φεουδαρχῶν) καὶ τοῦ Αὐτοκράτορος.

Ὁ ἀγὼν Πάπα καὶ Αὐτοκράτορος περὶ τοῦ πρωτείου βασιζέται ἐπὶ τοῦ ἐξῆς φιλοσοφικο-θεολογικοῦ συλλογισμοῦ. Συμφώνως πρὸς τὸ φυσικὸν δίκαιον καὶ τὴν ἀποψιν ὅτι ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ Κράτους εἶναι ὁ Χριστὸς-Βασιλεὺς, ἀντιπρόσωπός του ἐπὶ τῆς γῆς καὶ Κυρίαρχος τοῦ Κράτους εἶναι ὁ Αὐτοκράτωρ. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἄνθρωποι ἡμάρτησαν καὶ δὲν ἀποτελοῦν *de facto* τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ πρέπει νὰ προηγηθῇ ἡ σωτηριώδης πράξις τῆς θυσίας τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ διὰ τῶν μυστηρίων καὶ τῆς λατρείας ἀγιασμὸς τούτων, διὰ τοῦτο καὶ παρὰ τῷ Αὐτοκράτορι ἐμφανίζεται ὁ Πάπας, παρὰ τῷ φεουδάρχη ὁ ἱερεὺς. Καὶ κατὰ μὲν τὴν πρώτην μεσαιωνικὴν περίοδον συνυπῆρχον αἱ δύο κορυφαί, ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ, εἰρηνικῶς. Εἰς περιπτώσεις μάλιστα διεκδικήσεως τοῦ αὐτοκρατορικοῦ θρόνου ἢ διενέξεων μεταξὺ τοῦ αὐτοκράτορος καὶ φεουδαρχῶν εὐχαρίστως ἐκαλεῖτο ὁ Πάπας ὡς ἠθικὴ αὐθεντία, διὰ νὰ δώσῃ τὴν λύσιν ἐνῶ ἡ τοποθέτησις κληρικῶν ὡς φεουδαρχῶν ἐγένετο κατὰ προτίμησιν ἐκ μέρους τῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἔνεκα τῆς μορφώσεως τῶν κληρικῶν καὶ ἔνεκα τοῦ γεγονότος ὅτι δὲν ἤσκοῦντο μετὰ τὸν θάνατόν των κληρονομικὰ δικαιώματα.

Ἡ ἀδυναμία ὅμως μερικῶν αὐτοκρατόρων παρέσχεν ἔδαφος πρόσφορον διὰ τὴν ὑπερανάπτυξιν τῆς διαθέσεως ἀναμίξεως τῶν Παπῶν εἰς τὰ κοσμικὰ καὶ πολιτικὰ πράγματα καὶ τὴν αὔξησιν τῆς ἰσχύος τῆς Ρώμης. Ἡ ἔντασις ἐφθασεν εἰς τὸ κατακόρυφον ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἐρρίκου IV καὶ Πάπα Γρηγορίου VII, ὁ ὁποῖος ἀπεδέσμευσε τοὺς φεουδάρχας ἀπὸ τοῦ ὄρκου πίστεως ἔναντι

τοῦ αὐτοκράτορος. Οὐσιαστικῶς ἐπὶ τούτων κατερρακώθησαν αἱ βάσεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίζετο τὸ "Ἅγιον Χριστιανικὸν Κράτος τῆς Μεσαιωνικῆς Δύσεως, παρὰ τὰς μεταγενεστέρας συμφιλιώσεις, ὡς λ.χ. διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Bernhard von Clairvaux. Ἡ ἀπαξ κλονισθεῖσα ἐνόητος δὲν ἦτο δυνατόν πλέον νὰ ἀποκατασταθῇ πλήρως, καὶ τὸ Μεσαιωνικὸν Κράτος διεσπάσθη εἰς τρεῖς κυρίως πολιτικὰς μερίδας: εἰς τοὺς ὑπερασπιζομένους τὴν κυριαρχίαν τοῦ Πάπα, εἰς τοὺς ἐκπροσωποῦντας τὴν ὑπεροχὴν τοῦ αὐτοκράτορος καὶ, τέλος, εἰς τοὺς ρομαντικούς, οἱ ὁποῖοι ἐπίστευον ὅτι ἦτο δυνατὴ μία μελλοντικὴ ἐπανασύνδεσις τοῦ Αὐτοκρατορικοῦ καὶ τοῦ Παπικοῦ Θρόνου. Εἰς τὴν γραμμὴν αὐτὴν πρέπει νὰ κατανοήσωμεν καὶ τὴν παρουσίαν καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου τῆς Ἀσσίζης καὶ τοῦ τάγματός του, τὸ ὁποῖον διὰ τῶν μοναστικῶν ἀρετῶν, καὶ ἰδίᾳ τῆς ἐθελουσίας πτωχείας, ζητεῖ ν' ἀποκαταστήσῃ τὸν χριστιανισμόν εἰς τὴν πρωταρχικὴν αὐτοῦ μορφήν, ὅτε οὐδεμίαν ἀνάμιξιν εἰς τὰ κοσμικά, καὶ μάλιστα τὴν ἐξουσίαν, εἶχεν.

Ἡ ἐξέλιξις τῆς διασπάσεως τῶν δύο δυνάμεων κατέληξεν ἀπὸ πλευρᾶς μὲν Κράτους εἰς τὸν ἀπολυταρχισμόν, τοῦ ὁποῖου θεμελιωτῆς θεωρεῖται ὁ Φρειδερίκος II, ἀπὸ δὲ Ἐκκλησιαστικῆς εἰς τὴν κωδικοποίησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς νομοθεσίας ἐπὶ Ἰννοκεντίου IV. Ὁ Φρειδερίκος II (1194-1250) ἵδρυσεν εἰς τὴν Σικελίαν τὸ πρῶτον «ὕπαλληλικόν» θά ἔλεγέ τις Κράτος, τὸ ὁποῖον δὲν ἐβασίλευτο πλέον εἰς τὸν ὄρκον πίστεως τῶν ὑπαλλήλων πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ἀλλ' εἰς τὴν διοικητικὴν διάρθρωσιν καὶ τὸν νόμον, κατὰ τὸ πρότυπον τῶν προχριστιανικῶν αὐτοκρατοριῶν καὶ τῆς ρωμαϊκῆς δικτατορίας. (1231).

Ἐξ ἄλλου ἐπὶ Ἰννοκεντίου (1161-1216) ὠλοκληρώθη ἡ κωδικοποίησις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου (1231) καὶ τῶν παπικῶν διαταγμάτων καὶ ἡ Ἐκκλησία κατέστη σωματεῖον (Korporation), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἀργότερον ἐπικρίνει ὁ Δάντης ὡς παρέκκλισιν ἀπὸ τῶν ὁρθῶν κοινωνικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἰδεῶν, ἀναφέρων χαρακτηριστικῶς ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους του εἰς τὰ μοναστήρια καὶ τὰς σχολὰς κατεβροχθίζετο κυριολεκτικῶς ὁ Γρατιανὸς καὶ τὰ νομικὰ βιβλία μέχρι σημείου καταστροφῆς τῶν σελίδων των, ἐνῶ ἡ Ἁγία Γραφή καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ πατέρες παρέμενον ἀνέπαφοι εἰς τὰ ράφια τῶν βιβλιοθηκῶν. Τὴν ἐξέλιξιν ταύτην συνέκλεισεν ἡ σύνοδος τοῦ Τριδέντου 1545-1563, ἡ ὁποία κατέστησε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ Δόγμα νομικὸν σύστημα καὶ διοικητικὴν ἐξουσίαν.

Φυσικὰ ὑπῆρξαν μεγάλαι ἀντιδράσεις ἐναντίον τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἀπολυταρχισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἤρχισε βαθμηδὸν νὰ ἐπικρατῇ, καὶ ἐγράφησαν πολλὰ ὑπὲρ καὶ κατὰ, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατόν ἐνταῦθα νὰ παρακολουθήσωμεν. Ἐνδεικτικῶς μόνον θ' ἀναφέρωμεν δι' ὀλίγων τὴν ἀντίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἤγειρε διὰ τῶν κοινωνικῶν αὐτοῦ ἰδεῶν καὶ τῆς ποιήσεώς του ὁ εἰς τὴν ἔξοδον τοῦ Μεσαίωνα εὐρισκόμενος Ἰταλὸς ποιητῆς Alighieri Dante (1265-1321), ὁ Πλάτων οὗτος τῆς μεσαιωνικῆς Κοινωνίας. Τὸν ὀνομάζω Πλάτωννα

διότι τηρεῖ τὴν αὐτὴν στάσιν ἔναντι τῆς καταρρεούσης μεσαιωνικῆς κοινωνίας, τὴν ὁποῖαν ἐτήρησε καὶ ὁ Πλάτων ἔναντι τῆς καταρρεούσης ἑλληνικῆς πόλεως, μόνον ὅτι δὲν ἔχει νὰ προβάλῃ ὡς ὁ Πλάτων τὸν φιλόσοφον-βασιλέα, ἀλλ' ἀνανεώνει εἰς τὴν φαντασίαν του τὴν παλαιὰν εἰκόνα τῆς μεσαιωνικῆς αὐτοκρατορίας. Τὰς ἰδέας του εὐρίσκομεν εἰς τὰς πολιτικὰς ἐπιστολάς του, τὸ ἔργον του «Μοναρχία» καὶ εἰς τὴν «Θείαν Κωμωδίαν».

Ὁ Dante προσπαθεῖ νὰ ἐπανασυνδέσῃ τὴν ἐξουσίαν τοῦ Αὐτοκράτορος μετὰ τῆς εἰρήνης τοῦ χριστιανισμοῦ. Κυρία ἀποστολὴ τῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι ἡ χριστιανικὴ παγκόσμιος εἰρήνη (Pax universalis) καὶ ἡ δικαιοσύνη, ἡ ὁποία συνίσταται ἐν τούτῳ, ὅτι ἕκαστος ἄνθρωπος ἀναπτύσσει ἀπὸ τῆς θέσεώς του τὰς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δοθείσας αὐτῷ ἠθικὰς καταβολὰς ἐν τῇ σχέσει του πρὸς τὸν Θεόν, τὸν κόσμον καὶ τὸν συνάνθρωπόν του. Οὔτε ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ ὑπὸ τῆς θρησκείας εἰς τὸν κόσμον αὐτόν, οὔτε ἡ Πολιτεία ἀποτελεῖ μόνον civitas Diaboli καὶ magnum latrocinium. Ἡ ἐξηγιασμένη αὐτοκρατορία εἶναι κάτι ἀνάλογον τῆς θείας Βασιλείας. Ὡς εἰς τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ Βασιλεὺς, οὕτω καὶ εἰς τὴν ἐπίγειον βασιλείαν ὁ Αὐτοκράτωρ εἶναι ὁ ἀντιπρόσωπός του καὶ ἐφαρμόζει δικαιοσύνην.

Εἰς τὴν Θείαν Κωμωδίαν εἰς τὰ τρία μέρη: Κόλασις («Ἄδης»), Καθαρτήριον, Παράδεισος (Οὐρανός), προσπαθεῖ νὰ δώσῃ εἰκόνα τῆς ἀξιολογικῆς ἱεραρχήσεως, ποὺ ἐπικρατεῖ εἰς τὸ ἐπέκεινα, καὶ ἡ ὁποία ἀνατρέπει τὴν ἀξιολογικὴν ἱεράρχησιν τοῦ ἐνταῦθα. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπικρατῇ ἡ αὐτὴ τάξις καὶ ἐνταῦθα, ἀλλὰ μὲ τὰ σφάλματα τῶν ἀνθρώπων συμβαίνει, ὥστε αὐτοκράτορες καὶ Πάπαι, οἱ ὁποῖοι κατέχουν ἐδῶ τὴν ὑψίστην ἀξιολογικὴν βαθμίδα, νὰ πηγαίνουν εἰς τὸν Ἄδην, τὴν Κόλασιν, ἤτοι εἰς τὴν κατωτάτην βαθμίδα, καὶ ἀντιθέτως: ἄσχημοι καὶ δυστυχεῖς ἐδῶ νὰ ἐξυψοῦνται ἐκεῖ. Ἐκεῖ ἀποκαλύπτεται ἡ ἠθικὴ τάξις, ἡ ὁποία θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπικρατῇ καὶ εἰς τὸ Ἅγιον εἰρηνικὸν Κράτος τοῦ Αὐτοκράτορος.

Ὁ Dante στρέφεται ἑναντίον τῆς ἐκκοσμικευμένης καὶ τὰς κοσμικὰς ἐξουσίας ἐπιδιωκούσης Ἐκκλησίας. Οἱ κύριοι ἀντίπαλοί του εἶναι οἱ πολιτικὴν ἰσχὺν ἐπιζητοῦντες καὶ ἐπιτυγχάνοντες Πάπαι: αὐτοὺς τοὺς τοποθετεῖ μακρὰν τοῦ Θεοῦ, εἰς τὸ βάθος τῆς Κολάσεως, μὲ φλεγόμενα σώματα καὶ μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ κάτω. Ἀλλὰ δὲν κρίνει καὶ δὲν πολεμεῖ τὴν Ἐκκλησίαν χάριν τοῦ ἀπολυταρχικοῦ κράτους, ὡς ὁ Φρειδερίκος ὁ II· τὴν κρίνει ἀπὸ πραγματικὴν φροντίδα διὰ τὴν ἐξυγίανσίν της. Ὀνειρεύεται μίαν Ἐκκλησίαν μακρὰν τῆς πολιτικῆς, μὲ τὸ φραγκισκανικὸν ἰδανικὸν τῆς πτωχείας. Ἄλλ' ὁ Μεσαίων εἶχεν ἤδη ὀριστικῶς παρέλθει καὶ τὰ ὄνειρα τοῦ Dante παρέμειναν ἀπραγματοποίητα, ὅσον ἀκριβῶς καὶ τὰ ὄνειρα τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος, ν' ἀναστήσουν τὴν καταρρέουσαν πόλιν.